

המאבק הערבי על המים נגד ישראל 1959 – 1967

משה שמש

מספטמבר 1959 (ובייחוד מנובמבר) ועד מלחמת ששת הימים עמד מוביל המים הארצי וניצול מי הירדן עליידי ישראל במרכז מאבקם של הערבים כנגד ישראל, והיה נושא מרכזי בכלי התקשורת הערביים וציר הדיונים בפורומים בין-ערביים – מועצת הליגה הערבית, מועצת ההגנה הערבית, כינוס הרמטכ"לים הערבים, והפורום הבין-ערבי הבכיר ביותר – הפסגה הערבית – בהשתתפות מלכי מדינות ערב ונשיאיהן. הדיונים בפורומים האלה נסבו על השאלה איך להתמודד עם אתגר תוכנית המים של ישראל והפעלתה. המאבק על המים נגד ישראל תרם להירדרדות למלחמת ששת הימים. הוא האיץ את הדיונים בכל מרכיבי הסכסוך הערבי-הישראלי, ובעקבותיו הכינו הערבים בפעם הראשונה תוכנית צבאית לחיסולה של מדינת ישראל וקבעו את יעדם האסטרטגי לטווח ארוך בסכסוך עם ישראל.

בעיני העולם הערבי היתה שאלת מי הירדן מרכיב חשוב של הבעיה הפלסטינאית בכללותה ושל הסכסוך הערבי-הישראלי, ומכאן שאופן פתרונה היה חלק מן האסטרטגיה הערבית, המצרית או הסורית לפתרון הסכסוך והושפע ממנה.¹ כפי שהכריעה מצרים בקביעת האסטרטגיה הערבית בסכסוך עם ישראל כך הכריעה גם בקביעת דרך התגובה על תוכניתה של ישראל להטיית מי הירדן. וכמו בסכסוך כך גם בסוגיית המים היתה עמדתה של סוריה קוטבית לזו של מצרים. הדילמה של מצרים בלטה בעיקר בתקופת האיחוד המצרי-הסורי (פברואר 1958 עד ספטמבר 1961), שבה היה נאצר אחראי גם לנעשה בגבול סוריה עם ישראל.

מטרת המאמר לסכם את ההתפתחויות האלה, כלומר להראות – מתוך שימוש במקורות ראשוניים – את התפקיד החשוב שמילא המאבק על המים גם במאבקם של הערבים נגד ישראל וגם במאבק הבין-ערבי על הדרך לפתרון הסכסוך. הכוונה בעיקר להצביע על הפער שנוצר בין התוכנית שהותוותה להטיית יובלי הירדן ובין היכולת להוציאה אל הפועל לנוכח התגובה הישראלית, שמדינות ערב לא צפו אותה. אפשר להצביע על שני שלבים בתגובתם ובמעשיהם של הערבים: כשלב הראשון, מספטמבר 1959 עד דצמבר 1963, התנהלו דיונים בפורומים בין-ערביים בשאלה

1. על ההתפתחויות בעמדה הערבית בסכסוך ובבעיה הפלסטינאית בתקופה הנסקרת ראה: M. Shemesh, *The Palestinian Entity 1959-1974: Arab Politics and the PLO*, London 1988

כיצד למנוע מישראל את ביצוע תוכנית המוביל הארצי להטיית מי הירדן לנגב. הועלו שתי דרכי פעולה אפשריות: פתרון טכני על-ידי הטיית מקורות הירדן, ופעולה צבאית כדי למנוע בכוח את ביצוע התוכנית. בשלב השני, מינואר 1964 עד יוני 1967, הוחלט על הטיית יובלי הירדן בתגובה על הפעלת המוביל הארצי, ועל הכנת צבאות ערב לפעולה צבאית גם לשם הגנה על פעולות ההטייה וגם לקראת הגשמת 'המטרה הלאומית הכלל-ערבית' - השמדת ישראל. בפועל הסתיים שלב זה בספטמבר 1965, לאחר שבועיית הפסגה הערבית השלישית (בספטמבר 1965) סוכם שלמעשה נכשלה תוכנית הטיית יובלי הירדן.

מבוא

הירדן נוצר מאיחודם של שלושה נהרות 28 קילומטרים מדרום לגבול לבנון - הבניאס בסוריה, החצבאני בלבנון והדן בישראל. מכאן זורם הירדן דרומה ממערב לגבול הבין-לאומי עם סוריה, חוצה את מה שהיה עד מלחמת ששת הימים אזור מפורז ונשפך לכינרת. מן הכינרת זורם הנהר בעמק הירדן, בשטח ישראלי, עד נהריים; משם ועד עמק בית-שאן שימש הנהר גבול בין ישראל לממלכת ירדן. מעמק בית-שאן ועד ים המלח עובר הירדן בשטח ממלכת ירדן. כאן, בשטח ירדן, נשפכים אליו שני יובלים עיקריים: הירמוך, שרוב מקורותיו בסוריה - הירמוך הוא מקור חשוב של מי הירדן התחתון, ובקצהו הדרומי הוא הגבול בין ישראל לירדן - ונהר אל-זרקא שנובע בממלכת ירדן.

תוכניות לשיתוף פעולה אזורי לשם ניצול מי הירדן הוצעו מאז שנות ה-30, אך עד 1956 נוצלו רק כ-14 אחוזים מהם להשקיה בשטחים הסמוכים לנהר בישראל, בסוריה ובירדן. ברור שהסיבות להיעדר תיאום שכזה היו פוליטיות בעיקרן: הסכסוך בין מדינות ערב לישראל, ובמידת מה גם חילוקי דעות בין מדינות ערב לבין עצמן.

בחורף 1953 החלה ישראל בעבודות להטיית מי הירדן. בתחילה נקבעה נקודת ההתחלה להטייה, מסיבות הנדסיות, באזור גשר בנות יעקב, בשטח המפורז (בגבול סוריה) שמצפון לכינרת. סוריה התנגדה לכך בשל מעמדו המיוחד של השטח המפורז והעלתה את הנושא לדין במועצת הביטחון, ובעקבות התנגדותה הפסיקה ישראל את העבודה באזור זה. בדצמבר 1953 חידשה ישראל את העבודה, הפעם מחוץ לאזור המפורז. מאוחר יותר שינתה ישראל את התוכנית והחליטה שבמקום הטיית הירדן תשאב את המים מן הכינרת במרחק מה מן הגבול עם סוריה. פרטים על שינוי זה בתוכניתה של ישראל התפרסמו לראשונה ב-1959.

בד-בבר, בשנים 1952-1953, הוכנה לפי בקשת אונרו"א (UNRWA - סוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם) תוכנית אזורית לניצול מי הירדן שאינה מתחשבת בחלוקה המדינית ובגורמים הפוליטיים הקשורים בביצועה.² לקראת סוף 1953 נשלח

2. המדובר למעשה בתוכנית שכונתה גם 'תוכנית מיין' על שם המשרד בבוסטון (C. T. Main) שהכין אותה בהדרכת 'רשות עמק סנסי' (T.V.A). התוכנית עסקה במים הגלויים שבאגן

אריק ג'ונסטון, שגריר מיוחד מטעם הנשיא אייזנהאואר, כדי לקדם תוכנית אזורית לפיתוח מי אגן הירדן וחלוקתם בין השותפים לאגן: ירדן, סוריה, לבנון וישראל; תוכנית זו היתה חלק ממאמציהם של האמריקנים ליישב את הסכסוך ולפתור את בעיית הפליטים. במהלך השיחות הטכניות והפוליטיות עם ישראל ועם מדינות ערב, וכדי להשיג הסכמה בין הצדדים, הכניס ג'ונסטון כמה תיקונים בתוכניתו.³ בשנתיים שלאחר מכן (אוקטובר 1953-1955) עשה אריק ג'ונסטון ארבעה מסעי דילוגים במזרח התיכון לצורך השיחות על חלוקת המים, ובאוקטובר 1955 הגיש את הצעותיו הסופיות. לאחר שהוכנסו בה תיקונים קיבלה ישראל את תוכניתו, וכן התקבלה התוכנית על דעת הוועדה הטכנית של הליגה הערבית שעסקה בנושא, אבל חברי הוועדה ביקשו שהות נוספת לבדיקת האספקטים המדיניים שלה. ואולם בפועל דחו מדינות ערב את התוכנית מסיבות מדיניות. לדעתן חתימה עם ישראל על הסכם לחלוקת המים היתה מתפרשת כהכרה בעצם קיומה של המדינה. 'תוכנית ג'ונסטון' (או בשמה הרשמי 'התוכנית המאוחדת'), שהוגדרה בפני הצדדים 'מזכר הבנה' וגרסתה האמריקנית נודעה לישראל רק ב־1959, קבעה את חלוקת המים כדלקמן:⁴

- א. לבנון: עד 35 מיליון מ"ק מן החצבאני (כולל מעיין וואני).
- ב. סוריה: עד 20 מיליון מ"ק בשנה מן הבניאס; עד 22 מיליון מ"ק בשנה מן הירדן לשימוש בחוות בטיח'ה; ועד 90 מיליון מ"ק בשנה ממי הירמוך.
- ג. ירדן: נקבעו הסדרים להחלפת מים בין ישראל לירדן. להסדר הזה יש שתי גרסאות, המתבססות על סיכומים שונים של שיחותיו של ג'ונסטון עם ישראל (ביולי 1955) ועם הערבים (Jordan Valley Plan, אוקטובר 1955). בעת שסיכם את הסדר חילופי המים בין ישראל לירדן הסתמך ג'ונסטון על המשתמע מדברי נציגים ישראלים בנידון, והניח שיוכל ל'שכנע' את ישראל לוותר עוד. לפי גרסת ישראל (המסתמכת על הסיכום עם ישראל מיולי 1955) יוזרמו לאפיק הירדן (מדרום לכינרת) 100 מיליון מ"ק בשנה, מהם 30 מיליון מ"ק של מים מלוחים ו־70 מיליון מ"ק של מי הכינרת.

הניקוז של הירדן וייעדה אותם להשקיית הקרקעות בעמק הירדן, בין היתר כדי לאפשר את יישובם של פליטים ערבים בעמק הירדן שבתחום ירדן. לפי התוכנית שימשה הכינרת אגם מווסת ולו הוסיפו שני אגמים מלאכותיים - האחד על הירמוך והאחר על החצבאני. ראה: ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ח, 1953, ירושלים תשנ"ו, עמ' ל"א, 778 (הערת עורך); רוזנטל מצטטת מתוך The United Development of the Water Resources of the Jordan Valley Region, prepared at the request of the United Nations under direction of the T.V.A. by Chas. & T. Main Inco, Boston 1953. תודתי למשה יורעאלי על הארותיו על תוכנית ג'ונסטון וגלגוליה.

3. אריק ג'ונסטון מונה ב־7.10.53 לנציגו האישי של הנשיא אייזנהאואר למזרח התיכון. על התוכנית ראה: *FRUS, 1952-1954, vol. 9, part 1, pp. 1347-1353*. על כתב המינוי שהוגש לישראל ראה שדר מנשיא ארצות-הברית אל ראש ממשלת ישראל, 16.10.53. ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ח, עמ' 436.
4. לפי התוכנית אמורים היו המים להתחלק בין הצדדים: לירדן 63.5 אחוזים, לישראל 32.5 אחוזים ולסוריה 4 אחוזים.

ירדן התחייבה להורים לישראל 40 מיליון מ"ק לשנה ממי הירמוך. ואילו לפי הגרסה האמריקנית-הערבית (על-פי תזכיר ג'ונסטון לערבים מיום 11 באוקטובר 1955) תורים ישראל לנהר הירדן 100 מיליון מ"ק בשנה (מהם 15 מיליון מ"ק מים מלוחים ו-85 מיליון מ"ק של מים מן הכינרת). לעומת זה תקבל ישראל 25 מיליון מ"ק ממי הירמוך.⁵

מכל מקום, לפי שתי הגרסאות גם יחד אסור שכמות המלחים במים המועברים תעלה על 2500 חלקים למיליון – דרגת המליחות של הכינרת. תוכנית ג'ונסטון הניחה כמה הנחות יסוד המהוות בסיס לחלוקת מכסות המים למדינות השונות, ובהן:

א. מכסות המים ללבנון ולסוריה שוות לתביעותיהן המרביבות של שתי המדינות, כפי שבאו לידי ביטוי בתוכנית הערבית לחלוקת המים לצורכי השקיה שהוגשה לג'ונסטון בשנת 1954.

ב. ההסכם לחלוקת המים לא ינוצל לתביעות בעניין שינויי גבול או תיקונים בקו שביתת הנשק, וכן לא תתערב שום מדינה בדרך ביצוע התוכנית במדינה אחרת.
ג. כל יתרת מי הירדן (על יובליו), לאחר הפחתת ההקצבות השנתיות למדינות ערב, שייכת לישראל בלבד. כל יתרת מי הירמוך, לאחר הפחתת ההקצבות השנתיות לסוריה ולישראל, נתונה לשימושה הבלעדי של ממלכת ירדן.

כאמור דחו מדינות ערב את התוכנית הזאת וסירבו לשתף פעולה לשם ביצועה. לאחר כשלון שליחותו של ג'ונסטון לא התנהלו עוד מגעים לשיתוף פעולה אזורי בעניין זה, ואחרי 1955 לא הועלה הנושא לדיון על-ידי מדינות ערב. ישראל וירדן מסרו לארצות-הברית 'הבטחות בכתב לדבוק בסעיפי תוכנית ג'ונסטון, אם כי ישראל הבהירה שהבטחותיה מותנות בהסכמה ערבית על תוכנית הדדית מוסכמת בעתיד הנראה לעין'.⁶

התוכנית הירדנית לניצול מי הירדן והירמוך עוסקת בעיקר בהשקיית עמק הירדן ובפיתוח העמק המזרחי בעזרת מי הירמוך. ב-1958 החלה ירדן לבצע חלק קטן

5. על פעילותו של ג'ונסטון מנקודת מבט אמריקנית ראה: *FRUS, 1955-1957*, vol. 14, וכן שיחות דיפלומטיות בין ישראל לארצות-הברית. האמריקנים ביקשו ליישב את הסתירה בין הגרסה הישראלית לגרסה האמריקנית-הערבית בעניין חלוקת מי הירדן. ואולם למרות ההבנה שהושגה בין ישראל לארצות-הברית לא הצליחו האמריקנים לשכנע את ירדן להיכנס אתם למשא-ומתן – כנראה על רקע העלאת הנושא בוועידת הפסגה הערבית והחלטותיה בנידון. בשיחות האלה הסכימה ישראל לשחרר 100 מיליון מ"ק לשנה לירדן, מזה 15 מיליון מ"ק מים מלוחים ו-85 מיליון מ"ק מי כינרת רגילים. לעומת זאת תבעה ישראל לקבל מירדן 25 מיליון מ"ק לשנה של מי הירמוך, שהם מתוקים וחיוניים לישראל, בעזרת ההשקיה (בכך קיבלה ישראל למעשה את הגרסה האמריקנית-הערבית של תוכנית ג'ונסטון).

6. ראה מסמך שהוכן במחלקת המדינה מיום 6.2.1961, וכתורתו: *Jordan River Development, FRUS, 1961-1963*, vol. 17, Near East 1961-1962, pp. 15-17

מן התוכנית, שהתבססה על כריית תעלה בצדו המזרחי של הירדן ועל בניית סכר עדיה, שנועד לתפוס את מי השטפונות קודם שהם זורמים אל שטח ישראל (תוכנית הע'ור המזרחי).

עד שהתעוררה בעיית הטיית הירדן בצורתה החרیפה בסוף 1959 פרצו שני משברים בין ישראל לסוריה בשל עבודות שעשתה ישראל בשטח המפורז המרכזי שמצפון לכינרת - האחד במרס-מאי 1951 עם תחילת העבודות בתוכנית לייבוש החולה, והאחר בספטמבר 1953 בעקבות העבודות להטיית הירדן סמוך לגשר בנות יצקב.

משבר ייבוש החולה

ב־12.2.1951, במסגרת מפעל ייבוש החולה, החלו דחפורים של ישראל בעבודות יישור והעמקה של אפיק הנהר בגדה המערבית של הירדן, כארבעה קילומטרים מדרום לימת החולה. הסורים התנגדו לעבודה בחלקה ששטחה כ־12 דונם של קרקע בבעלות ערבית. ב־27.1.1951 הגישו הסורים תלונה לוועדת שביית הנשק ישראל-סוריה ובה נאמר: 'לפני שבוע החלו ישראלים שבאו מחוץ לאזור המפורז בעבודות רחבות היקף לאורך הגדה המערבית של נהר הירדן, על אדמות השייכות לערבים באזור מנסורה'. בעת שנידונה התלונה בישיבת ועדת שביית הנשק ב־21.2.1951 העלו הסורים טענות כלפי מפעל ייבוש החולה כולו. הם טענו שייבוש החולה הורס את המכשול הטבעי המפריד בין הצבאות ... ומהווה יתרון צבאי ופוליטי בעל ערך רב לישראלים'. הבעלים הערבים לא יסכימו לעבודה המתבצעת על אדמותיהם באזור המפורז ואין הם מוכנים לקבל כל פיצוי'. הסורים דרשו אפוא את הפסקת העבודות מיד. ישראל דחתה את טענותיהם מיסודן ועמדה על זכותה להחזיר למסלולם את החיים האזרחיים באזור המפורז ולקיים את ריבונותה המלאה באזור. היא הצהירה שהיא מוכנה לפצות את הבעלים הערבים על אדמותיהם באזור המפורז. לדעת יושב־ראש ועדת שביית הנשק התרכזו טענות שני הצדדים בשני נושאים עיקריים: היתרון הצבאי ופיצוי על קרקע. על דעת שני הצדדים העביר היושב־ראש את ההכרעה בסוגיה אל ראש מטה משקיפי האו"ם, הגנרל ריילי. בשלב הזה גמנעו הסורים מהפרעה לעבודות ובדיבדו לחצו על בעלי האדמות הערבים בשטח המפורז שלא להגיע לידי הסדר כלשהו עם ישראל. הגנרל ריילי הבהיר את עמדתו בתזכיר מיום 5.3.1951 שהגיש באמצעות היושב־ראש לשני הצדדים בישיבת ועדת שביית הנשק ב־7.3.1951. ואלה עיקרי עמדתו:

- א. ייבוש החולה לא יקנה לישראל יתרון צבאי על הסורים לעומת המצב הקיים.
- ב. לסורים אין זכות להתנגד לייבוש ביצות החולה, משום שהדבר נוגע לקרקע שבשליטת ישראל (ולא בשטח המפורז).
- ג. לישראל אין זכות לעבוד על קרקע בבעלות ערבית באזור המפורז. כל תפיסת אדמה, זמנית או קבועה, בלא אישור המפורז של בעלי הקרקע, היא בגדר מכשול להחזרת החיים האזרחיים באזור למסלולם.

ד. לפיכך יש להפסיק את העבודה באזור המפורז עד שיושג הסכם הדדי בין סוריה לישראל כדי להמשיך בתוכנית.⁷

מעודדת מהכרעתו של ריילי תבעה המשלחת הסורית שישראל תפסיק מיד את העבודות המבוצעות באזור המפורז. ישראל התעלמה מעמדתו של ריילי ומדרישתם של הסורים, ולא זו בלבד אלא אף הרחיבה את העבודה לגדה המזרחית של הירדן, וב-בזמן ניסתה להגיע לכלל הבנה עם יושבי-ראש ועדת שביתת הנשק. עמדתה הנוקשה של ישראל נבעה מהערכת המומחים הישראלים, שאי אפשר לבצע את תוכנית ייבוש החולה בלי לעבוד גם בגדה המזרחית של הירדן וכן על אדמות שבבעלות ערבית בגדה המערבית. ב-13.3.1951 נכנסו העבודות לשלב חדש; טרקטור של ישראל עבר את גשר בנות יעקב אל הגדה המזרחית והחל לעבוד במרחק 50 מטרים מצפון לגשר, סמוך לנהר. הסורים ומשקיפי או"ם דרשו להפסיק את העבודה, והסורים אף איימו בתגובה אם תימשך העבודה בגדה המזרחית. ואמנם ב-15.3.1951 נורו 20-30 מטחי אש אל טרקטור של ישראל שעבר את הירדן כדי לעבוד בגדה המזרחית. הסורים היו נחושים בדעתם למנוע את העבודה בגדה המזרחית של הנהר גם אם יתייב הדבר שימוש בכוח 'באופן מצומצם וזהיר'. ב-16.3.1951 הסכימה ישראל להפסיק את העבודה באזור המפורז מתוך תיאום עם יושבי-ראש ועדת שביתת הנשק, כדי לחדשה ב-23.3.1951 או בסמוך לו. ואכן ב-24.3.1951 חידשה ישראל את העבודה באזור המפורז בגדה המזרחית, והסורים פתחו באש מקלעים לעבר הדחפורים. ב-25.3.1951 שבו הסורים וירו ודרשו להפסיק את העבודה בלא תנאי. שני הצדדים הגיעו למבוי סתום לאחר שפגישתם של סגן הרמטכ"ל הישראלי וסגן הרמטכ"ל הסורי, שהתקיימה ב-26.3.1951, הסתיימה בלא תוצאות.⁸ 'העימות הצבאי הפך עתה לבלתי נמנע'. בדיון שנערך ב-30.3.1951 אצל ראש הממשלה הוחלט, בין השאר, להמשיך בעבודה בלי הפסקה 'כאשר המטרה היא להשאיר ללא ספק את עמדתנו הברורה שהאזור המפורז הוא שטח ישראלי תחת ריבונות ישראל ...' ולהימנע מפעולות צבאיות שיכולות להתפרש כמעשה של תוקפנות.⁹ המצב החמיר לאחר תקרית אל-חמה (ב-1.4.51), שבה ירו הסורים על סיור ישראלי שנע לכיוון אל-חמה, במרחק שני קילומטרים לפני אל-חמה. בתקרית נהרגו שבעה חיילים ישראלים. למחרת הפציצו ארבעה מטוסי קרב ישראליים את העמדה הסורית ואת תחנת המשטרה שמחוץ לכפר אל-חמה. כל אותה העת נמשכו בלא הפרעה עבודות המפעל לייבוש

7. על הפרשה ראה: ימימה רוזנטל, תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ה, 1951, ירושלים תשנ"א, עמ' 179, 193, הערות העורך, 'השתלשלות סכסוך החולה'; א' שלו, שיתוף-פעולה בצל עימות: משטר שביתת הנשק ישראל-סוריה 1949-1955, תל-אביב 1989, עמ' 150-153.

8. ראה מברק מאת ש' דיבון אל אבא אבן, עיקרי הדברים משיחת מקלף-שיסקלי ב-26 במרס 1951, ימימה רוזנטל (לעיל, הערה 7), תעודה 95, עמ' 193-194.

9. א' שלו, שיתוף-פעולה בצל עימות, עמ' 166-167.

החולה בגדה המערבית של הירדן, באזור המפורז.¹⁰ ב-6.4.1951 הגישה סוריה תלונה למועצת הביטחון וביקשה את כינוסה. גם ישראל הגישה תלונה על הריגת שבעה מאנשי הסיוור בדרכו לאל-חמה. עוד מועצת הביטחון דנה בתלונות התפתח קרב בין כוחות צה"ל לכוחות סוריים בתל-מוטילה שבשטח ישראל. עשרים וחמישה ישראלים נפלו בקרב הזה, שהתחולל על הגבעות המשקיפות על שפך הירדן לכינרת ונמשך מ-2 במאי עד 6 בו.

בישיבתה ב-15.5.1951 אימצה מועצת הביטחון הצעת החלטה שאזכרה את תוכנית ייבוש החולה כדרך שריילי ציין אותה בתזכירו מיום 5.3.1951, והדגישה שהמשך ביצוע המפעל תלוי בהסכם שיושג באמצעות היושב-ראש של ועדת שביתת הנשק. ההחלטה נועדה לאפשר לריילי לנהל משאומתן על הסכם בין בעלי הקרקע הערבים ובין החברה להכשרת היישוב, בעלת הזיכיון. אבל המאמץ הזה נעשה מיותר לאחר שהחברה באה לכלל מסקנה, בניגוד למה שסברו בתחילת העבודות, שאפשר להמשיך בעבודות ייבוש החולה בלא שימוש בקרקעות שבבעלות ערבית ובשטחים שבגדה המזרחית של הירדן. בנסיבות האלה לא נותר לגנרל ריילי אלא להתיר לישראל ב-9.6.1951 להמשיך בעבודות באזור המפורז על אדמות בבעלות ישראלית או של החברה בעלת הזיכיון. וכך נמשכו העבודות בתמיכת האו"ם, למרות התנגדותם של הסורים להחלטתו של ריילי.¹¹

משבר הטיית הירדן

ב-2.9.1953 החלה ישראל בעבודות להטיית מי הירדן באזור המפורז המרכזי, מדרום לגשר בנות יעקב. התוכנית כללה תעלה באורך שני קילומטרים וחצי, שראשיתה מדרום לגשר והיא נועדה להוליך את המים משם דרומה עד טבחה שבחוף הצפוני של הכינרת, ולנצל את הפרשי הגובה להפקת חשמל. בתור לקח ממשבר ייבוש החולה החליטה ישראל שלא לעשות עבודות על אדמה בבעלות ערבית אלא על אדמה בבעלות יהודית בלבד, מתוך ניצול עמדתו של היושב-ראש והשפעתו על העמדה הסורית. ואמנם בעקבות שיחת הסברה באותו היום עם יושב-ראש ועדת שביתת הנשק הודה הלה בעליפה שהוא מזדהה עם המפעל ומסכים לו, כל עוד לא תעבור ישראל על אדמה שבבעלות ערבית בשטח המפורז, וכל עוד לא ייפגעו הערבים המשתמשים במימי הירדן לצורכי השקיה ושתייה. היושב-ראש דיווח לאו"ם על הסכמתו זו, והעבודה נמשכה כלי הפרעה.¹²

10. ראה מכתב מאת איתן אל נציגויות ישראל בחוף-לארץ, 9.4.1951, על עמדת ישראל לאור ההתפתחויות בסכסוך החולה, ימימה רוזנטל (לעיל, הערה 7), תעודה 117, עמ' 234-235.

11. א' שלו, שיתוף-פעולה בצל עימות, עמ' 67-177.

12. ראה מברק מאת איתן אל שגרירות ישראל בווינגטון, 7.9.1953, ובו הוא מוסר על הסכמת היושב-ראש לבצע את העבודות, ימימה רוזנטל (לעיל, הערה 2), תעודה 366, עמ' 645. איתן מזכיר את מכתבו של יושב-ראש משלחת ישראל לוועדת שביתת הנשק ישראל-סוריה, רייכמן, אל היושב-ראש לאחר שתי שיחות אתו, שבהן הביע הלה הסכמה למפעל ההטיה בתנאי שהעבודות הכרוכות בו לא יתבצעו על אדמות ערביות שלא נמצא להן הסדר עם הבעלים ובתנאי שההטיה לא תפגע בערביי בטיחה המשקים את אדמותיהם במי הירדן.

ב־7.9.1953 ניכר שינוי בעמדתו של היושב־ראש, קרוב לוודאי בעקבות פגישתו באותו הבוקר עם הנציג הסורי הבכיר בוועדת שביתת הנשק, שבה דוות לו על המפעל הישראלי. הצד הסורי התנגד למפעל ההטיה ולהטיית מי הירדן אל מחוץ לאזור המפורז. באותו היום הודיע היושב־ראש למשלחת הישראלית שאין הוא יכול להסכים למפעל קודם שישקול אותו די הצורך וידון עם כל הנוגעים בדבר. הוא ביקש להשעות מיד את העבודה כדי לאפשר לו זמן מספיק לדיונים; אבל בלחץ המשלחת הישראלית חזר בו היושב־ראש והודיע שייוועץ בעניין זה עם הגנרל בִּנְיָקָה, ראש מטה המשקיפים שעתה זה נכנס לתפקידו. באותו היום (7.9) הגישה סוריה לוועדת שביתת הנשק תלונה נגד ישראל ובה אזכור כללי של הכלים העובדים בגזרה המרכזית של האזור המפורז. מלבד התלונה תבעה סוריה להורות על 'הפסקה מידית של עבודות אלו'.¹³

ב־8.9.1953 החל הגנרל בניקה עצמו לטפל בסוגיה. הוא שיגר מכתבים אל מנכ"ל משרד החוץ הישראלי ואל קצין המטה הישראלי בוועדת שביתת הנשק, וביקש מהם להפסיק את העבודות להקמת סכר על הזרוע המערבית של הירדן, שהחלו באותו היום. ב־23.9.1953 הודיע בניקה לסוריה ולישראל על החלטתו: 'אני מבקש מממשלת ישראל לדאוג לכך שהרשות שהחלה בעבודה באזור המפורז ב־2.9.1953 תקבל הוראה להפסיק לעבוד באזור, כל עוד לא הוסדר הסכם'. אשר ליתרון הצבאי של ישראל אימץ לו בניקה עמדה הפוכה מזו של ריילי וקבע ש'הירדן בהיותו בשקע עמוק הוא מכשול רציני לכל כוח שהוא, בייחוד ממונע, אשר ינסה לצלוח אותו. צד להסכם שביתת הנשק, אשר באמצעות התעלה ישלוט על זרימת הירדן באזור המפורז ... יכול לשנות כרצונו את ערכו [של הירדן כמכשול] לצד השני'.¹⁴ נסיונו של שר החוץ הישראלי (15.10.1953) להגיע לכלל הבנה או הסכמה עם הגנרל בניקה בנושאי המחלוקת (לרבות סוגיית העבודות על אדמות לא ערביות ואי פגיעה במי ההשקיה הדרושים לבעלי האדמות) נכשל. בניקה הציע להביא את הנושא להכרעת מועצת הביטחון, ולכך הסכים שר החוץ.¹⁵

נראה שמתוך ידיעת עמדתו זו של בניקה הגישה סוריה ב־12.10.1953 למזכ"ל האו"ם תלונה ראשונה על העבודות שישראל עושה באזור המפורז. בתלונה טענה סוריה שישראל הפרה את הסכם שביתת הנשק בשלושה נושאים:
א. פגיעה בזכויותיהם של תושבי האזור המפורז;

13. א' שלו, שיתוף־פעולה בצל עימות, עמ' 266-267; ימימה רוזנטל (לעיל, הערה 2), עמ' 645, הערה 5.

14. ראה מכתבו של בניקה אל שרת, 23.9.1953, שאליו צורף נספח ובו פירוט החלטתו של בניקה, ימימה רוזנטל (לעיל, הערה 2), תעודה 381, עמ' 673-676; ראה גם יומן בן־גוריון, 23 בספטמבר 1953, אב"ג. על תשובתו של שרת לבניקה (24.9.1953), שבה הוא מפרוץ את טענותיו ודוחה את בקשתו להפסיק את העבודה, ראה ימימה רוזנטל (לעיל, הערה 2), תעודה 387, עמ' 685-690.

15. א' שלו, שיתוף־פעולה בצל עימות, עמ' 271. שלו מצטט פרוטוקול ישראלי מפגישה בין שר החוץ שרת ובין ראש מטה משקיפי האו"ם, הגנרל בניקה, 15.10.1953.

ב. מניעת מי הירדן לצורכי השקיה מן האוכלוסייה הסורית השוכנת לשפת המים;
 ג. תפיסה צבאית של שטח באזור המפורז.
 עוד ישראל ממשיכה בעבודות הגישה סוריה (16.10.1953) תלונה דומה לנשיא מועצת הביטחון וביקשה לכנס את המועצה כדי לדון ולהכריע מהר בתלונתה. בעת פתיחת הדיונים, ב־27.10.1953, הביע נשיא המועצה את המשאלה שהעבודה באזור המפורז תושעה בעת דיוניה של המועצה. נציג ישראל הודיע שהממשלה מוכנה להשעות זמנית את העבודה בשטח המפורז כדי להקל את הדיון במועצה, ומועצת הביטחון רשמה לפנייה פה אחד את ההודעה הזאת. ב־ביום, קודם שהתקבלה החלטת מועצת הביטחון, הורה ראש הממשלה משה שרת לנקוט את כל הצעדים כדי לוודא שהעבודה לא תפגע באדמה ערבית. העבודות שהחלו ב־2.9.1953 הופסקו ב־28.10. בחצות הליל. בתום הדיון ב־16.12.1953 הוגשה הצעת החלטה משותפת של צרפת, בריטניה וארצות־הברית; בהצבעה שנערכה ב־22.1.1954 הטילה ברית־המועצות וסו. מטרתם של יוזמי ההצעה היתה למצוא דרך לפשר בין האינטרסים של הנוגעים בדבר כדי לאפשר את המשך ביצוע התוכנית.¹⁶

בסופו של דבר לא חידשה ישראל את העבודות במפעל הטיית מי הירדן באזור המפורז, גם בשל תוצאות הדיון במועצת הביטחון אבל בעיקר בשל לתציה של ארצות־הברית (כמו איומים לעכב את הסיוע הכלכלי) להפסיק את העבודות, על רקע מאמציה להסדיר את בעיית המים הכללית באזור באמצעות תוכנית כוללת לחלוקת מי הירדן בין ישראל למדינות ערב.¹⁷ בינתיים השליכה ישראל את יהבה על תוכנית חלופית להטיית מי הירדן שלא בשטח המפורז ולא על אדמות ערביות, על־ידי שאיבת מים מן הכינרת והעברתם אל הנגב באמצעות המוביל הארצי. כך המשיכה ישראל בעבודות ייבוש החולה שהיו כרוכות בעימות צבאי עם סוריה, אבל נאלצה

16. על הדיון בממשלה ב־18.10.1953 ראה א' שלו, שם, עמ' 271–273. אשר לדיון במועצת הביטחון ראה ימימה רוזנטל (לעיל, הערה 2), תעודה 444, עמ' 760–771 (הערת עורך); ראה גם תעודה 473, עמ' 812 (הערת עורך) בדבר החלטת הממשלה מיום 25.10.1953, כדלקמן: 1. להסמיך את אבן כי אם היושב־ראש או מועצת הביטחון יפנו באופן מכובד לישראל ויציעו להפסיק את העבודה זמנית לשם ברור העניין באווירה שקטה במועצת הביטחון – יסכים לכך. 2. לתת לאבן הוראה נוספת שיפעל בשני כיוונים: א. להרוויח זמן להמשך העבודה; ב. להביא לידי הכטחה מצד ארצות־הברית שלגופו של עניין תנקוט עמדה דומה לעמדה שנקטו בעניין ייבוש החולה.

17. פרשת עבודות ההטייה שהחלו בראשית ספטמבר 1953 נעשתה עד מהרה לסוגיה מרכזית בפעילות הדיפלומטית בין ישראל לארצות־הברית, ואף עוררה מתיחות בין שתי המדינות, שהגיעה לשיאה בהודעת שר החוץ דאלס ב־20.10.1953 בדבר החלטת ממשלתו לעכב את המענק לישראל. הוא נימק את החלטה בסירובה של ישראל למלא את חובתה ולכבד את דרישת ראש מטה משקיפי האו"ם להפסיק את העבודה בצפון. בעקבות לחץ שהופעל על מחלקת המדינה הציעה זו שישראל תיענה בחיוב לפניית מועצת הביטחון בפתיחת הדיון על הסכסוך בצפון ותפסיק את העבודה בימי הדיונים במועצה, ואז תודיע מחלקת המדינה על חידוש המענק. הממשלה קיבלה את ההצעה. ראה ימימה רוזנטל (לעיל, הערה 2), תעודה 389, מברק מאת אבא אבן אל משה שרת, 24.9.1953, עמ' 693.

להפסיק את עבודות הטיית הירדן באזור המפורז, שבהן לא תמך ראש מטה משקיפי האו"ם בעמדתה.

הפעילות הערבית בסוגיית הטיית מי הירדן על-ידי ישראל 1959–1963

סוגיית הטיית מי הירדן על-ידי ישראל בתור בעיה ערבית-ישראלית (לעומת משברי 1951 ו-1953, שפרצו בעיקר בין סוריה לישראל) הועלתה לראשונה לדיון בפורום בין-ערבי על-ידי משלחת סעודיה בכינוס מועצת הליגה הערבית בקובלנקה בספטמבר 1959. אחרי דיון קצר החליטה המועצה להקים ועדה בהשתתפות נציגי קצ"ם ('הקהילייה הערבית המאוחדת' - האיחוד בין מצרים לסוריה מפרברואר 1958 עד ספטמבר 1961), ירדן ולבנון, כדי ללמוד את הבעיה ולהגיש המלצות בישיבתה הבאה.¹⁸ ראש ממשלת ירדן, הואע אל-מג'אלי, קרא (17.11.1959) לפעולה ערבית משותפת כדי למנוע את ביצוע התוכנית בידי ישראל.¹⁹ הנושא הועלה לדיון בממשלת קצ"ם בראשותו של נאצר בסוף נובמבר 1959. הוחלט לזמן מושב מיוחד של מועצת הליגה הערבית לדיון בתוכנית הישראלית. נאצר מינה (29.11.1959) ועדה מיניסטריאלית בראשותו של עבד אל-לטיף אל-בצ'דאדי, סגן הנשיא, לרון בנושא ולהגיש

המלצות.²⁰ ב-8.12.1959 הגישה ועדה זו שני דוחות לנשיא: דוח פוליטי שהכין בעדאדי עצמו, ודוח טכני שהכין נור אל-דין פחאלה (כלכלן ויושב-ראש המועצה המבצעת של החבל הסורי).²¹ ב-26.12.1959 סיכמה הוועדה הטכנית שהקימה מועצת הליגה הערבית את דיוניה, שנערכו ב-19-25 בדצמבר 1959, בקריאה למדינות ערב לנקוט את הצעדים המתאימים כדי למנוע מישראל להמשיך 'בתוכניותיה התוקפניות'.²²

מכאן ואילך הואץ טיפולם של הערבים בנושא, כולל בכלי התקשורת הערביים.²³

18. 207, p. 1 (1960), *Middle East Record [=MER]*. וכן אל-חיאת, ביירות, 12.9.1959 ו-27.12.1959.
19. הואע אל-מג'אלי, אל-דפאע, 18.11.1959.
20. אל-אהראם, קהיר, 2.12.1959.
21. אל-חיאת, 9.12.1959.
22. אל-חיאת, 24.12.1959 ו-27.12.1959; *MER*, 1960, p. 207. ראה גם את הודעת משרד החוץ של קצ"ם על דיוני הוועדה והרכבה, רדיו דמשק, 25.12.1959.
23. על הפעילות הערבית והמצרית במהלך דצמבר 1959 ראה: אל-חיאת, 12.12.1959 (דן בתגובת הערבים על תוכנית ג'ונסטון ומציין ש'הפתח מפני הרחוב הערבי עדיין מתגבר על ההיגיון שלנו'), 15.12.1959 (מצטט מקורות לבנוניים בנושא זה), 16.12.1959 (גילוי דעת של הוועד הערבי העליון, ארגונו של המופתי חאג' אמין אל-חסייני, על תוכניתה של ישראל להטות את הירדן); אל-ג'רידה, 17.12.1959 (מצטט מקורות יודעי דבר בעמאן הטוענים שמפעל תעלת העזיר הוא מפעל נגדי לתוכנית ג'ונסטון); אל-איאם, דמשק, 9.12.1959 (על פעילות ערבית להכשלת מוימת ישראל להטות את מי הירדן), 10.12.1959 (על דיוני הליגה הערבית הצפויים בעניין תוכנית ישראל להטות את הירדן); פלסטין, עמאן, 16.12.1959, מביא את דברי המלך חוסיין במסיבת עיתונאים בלונדון, על תוכניתה

מאבקם השתלב בתהליך שבו נעשתה 'הבעיה הפלסטינאית' לנושא מרכזי בזירה הערבית ובמאבק נגד ישראל, וכן בפעילותה של מצרים בשנת 1959 להחייאת הישות הפלסטינאית.²⁴ במהלך דצמבר 1959 עמדה שאלת הטיית מי הירדן על-ידי ישראל במרכזה של מתקפה נגד ישראל בכלי התקשורת המצריים, שהחריפה והלכה מראשית דצמבר ואילך. יותר מכול הובלטו התעניינותו הרבה של נאצר בתוכנית הישראלית להטיית הירדן וצעדים שבדעת מצרים לנקוט כדי לסכל את 'זממה של ישראל'.²⁵ אפשר למנות כמה גורמים מידיים להתעוררותם של הערבים ולטיפולם החרוף והאינטנסיבי בדרכים למנוע מישראל את הטיית מי הירדן:

א. פעילותו של אריק ג'ונסטון; בחודשים אוקטובר-נובמבר 1959 נפגש ג'ונסטון ביוזמתו כמה פעמים עם שר החוץ המצרי מחמוד פוזי, ומסר לו שישראל עומדת להתחיל להוציא לפועל בתוך זמן קצר – לכל המאוחר עד סוף נובמבר 1959 – את תוכניתה להטות את מי הירדן. ג'ונסטון עמד על דחיפות הבעיה והאיץ בשומעיו לדון בה ולהגיע לכלל החלטה עד סוף נובמבר 1959 מתוך כוונה למצוא הסדר צודק. כנראה הבינו המצרים מדבריו שמדובר בהתחלת עבודות בשטח, וכי העבודות יתחילו באזור המפורז. משמעות מיוחדת נודעה לדבריו בעיני המצרים לנוכח שליחותו הקודמת וקשריו עם ממשל אייזנהואר. סביר לשער שהממשל האמריקני ידע על פגישותיו של ג'ונסטון, והרקע ליוזמתו היה שאיפתם של האמריקנים לחדש את המשא-ומתן עם מדינות ערב להשגת הסדר מים אזורי בתיווך אמריקני. המטרה הזאת עמדה במרכזה של המדיניות האמריקנית באזור במחצית הראשונה של שנות ה-50. יוזמתו של ג'ונסטון השתלבה בגישושיה של מחלקת המדינה באותה תקופה אצל ישראל בדבר האפשרות לפתוח במחזור שיחות חדש על תוכנית מים אזורית (כדוגמת תוכנית ג'ונסטון הישנה). ישראל לא נענתה בחיוב לגישושים האלה. במהלך דצמבר 1959 העלתה ארצות-הברית את האפשרות לשוב אל תוכנית ג'ונסטון גם לפני מדינות ערב, לרבות ירדן וקע"ם. ברור שירדן דחתה את ההצעות האלה בשל הדיונים בנושא בזירה הערבית.

באותם ימים, על רקע פעילותו של ג'ונסטון, ביקרו שר האוצר לוי אשכול ומנהל תה"ל, אהרן וינר, בארצות-הברית כדי לדון בסיוע אמריקני למפעל המים הישראלי. ג'ונסטון השתמש בביקור הזה כאמתלה לנסות ולשכנע את הערבים להסכים לתוכנית מים אזורית. בראשית אוקטובר 1959 נפגש שר האוצר של ישראל עם סגן שר החוץ האמריקני לענייני כלכלה, דגלס דילון, והשניים הגיעו לכלל הסכמה עקרונית על

של ישראל להטות חלק מן הירדן: 'הדבר גורם למצב מסוכן לא לירדן בלבד אלא לעולם הערבי כולו. מדינות ערב עומדות לדון בנושא'. ראה גם: כל שיא, ביירות, 12.12.1959; אל-ג'מהוריה, קהיר, 17.12.59; אל-נצר, דמשק, 10.12.1959.

24. ראה: M. Shemesh, *The Palestinian Entity*, pp. 2-8.

25. ראה שידורים ודברי פרשנות ברדיו קהיר ובצוות אל-ערב בתקופה 1.12.59-15.12.59; אל-אהראם, בין 2.12.59 ל-31.12.59, ובייחוד כימים 2, 5-7, 12-13, 15-16, 18-19, 25, 30 ו-31 בדצמבר 1959.

סיוע אמריקני לתוכניות המים של ישראל. בסוף אוקטובר הוזמן וינר לארצות-הברית לדיונים מפורטים בנושא.²⁶

ב. הצהרותיהם של אישים ישראלים חיזקו אצל מדינות ערב את החשש שאכן מדובר בהפעלה קרובה של תוכנית המים. בנאום מיום 4.10.1959, במסגרת מערכת הבחירות, הכריז משה דיין שהממשלה הבאה תטה את מי הירדן לנגב, בהסכמת הערבים או בלעדיה.²⁷ בנאום אחר שנשא ב־17.12.1959 הכריז דיין: 'אם הערבים לא ישתפו פעולה בפתרון בעיית מי הירדן, אנו נפעל כפי שפעלנו במפרץ עקבה וניקח את המים בכוח'.²⁸ ואולם נראה שהצהרתו של אשכול ב־18.11.1959 בדבר העדיפות שתיתן בתקציב לתוכנית המים הרשימה את הערבים יותר מכול והיא שהגבירה את חששותיהם ועוררה אותם לפעילות נמרצת. בהצהרה אמר אשכול כי 'הטיית מי הירדן הפכה לתוכנית בעדיפות עליונה וכי השלב הראשון שלה, שיעלה 150 מיליון ל"י, יושלם תוך חמש שנים'.²⁹ ידיעות שפורסמו בעיתון הארץ ב־7.4.1960 על פעילות ישראלית בתחום הזה יצקו אף הן שמן על המדורה.

בשל הפעילות בתחום הזה בישראל רבו בחודשי אוקטובר-נובמבר 1960 הידיעות בכלי התקשורת הערביים בדבר הצורך הדחוף למנוע את הטיית הירדן עליידי ישראל. סביר לשער שהצהרת שר החקלאות של ישראל בדבר הקדמת המועד המתוכנן לניצול מי הירדן בדרום היתה אחד המניעים לפרסומים האלה. העיתון אל-חיאת למשל דיווח (ב־12.11.1960) ש'מקורות משרד החוץ הלבנוני מסרו כי ממשלת לבנון וקצ"ם הסכימו ביניהן להחיש את הטיית היובלים המשותפים להן, וזאת כדי לקדם פני כל הפתעה מצד ישראל, שקבעה את עונת האביב הבא כמועד להטיית מי הירדן'.³⁰

ג. מדינות ערב כולן העריכו שתוכנית המים של ישראל היא אמצעי להתעצמות אסטרטגית, ובעזרתה תוכל ישראל לקלוט המוני עולים, לאכלס את הנגב ולהתקדם לקראת עצמאות כלכלית. 'התוכנית תמלא את הנגב בעולים יהודים וזה יחזק את הכוח הלוחם של ישראל. הדבר חמור יותר מן השמועות על פצצה אטומית

26. הארץ, 2.10.1959.

27. מ' דיין, הארץ, 5.10.1959.

28. מ' דיין, הארץ, 18.10.1959. במכתבו להארץ, שפורסם בעיתון למחרת, הכחיש דיין גרסה זו וטען: 'אמרתי, שאם הערבים לא יסכימו לשיטה מוסכמת של חלוקת מי הירדן, וינסו להתכחש לחלקנו, אנו ניקח את המים שלנו, אפילו אם נצטרך להתגבר על התנגדותם בכוח', הארץ, 19.10.1959; ראה גם אל-חיאת, 19.12.1959.

29. הארץ, 19.11.1959. בידיעה שפורסמה בעיתון דבר ב־10.12.1959 נאמר: 'ביצוע התוכנית לניצול מי הירדן נמצא באותה דרגת חיוניות לפיתוח ישראל כמו הופש המעבר לאילת, וכל האיומים המצריים בעניין זה לא ישפיעו אף כמלוא הנימה על ביצוע התוכנית, חזרו והטעימו אתמול חוגים מדיניים בירושלים'. עוד כתב העיתון שלדברי חברת מקורות הבונה את מוביל המים מן הכינרת אל בית-שאן, תפוקתו השנתית הממוצעת של הירדן היא 500 מיליון מ"ק. עם גמר שלב א' של המוביל הארצי ינוצלו לפי התוכנית 100 מיליון מ"ק מים שיוזרמו אל הנגב, ועם השלמת עבודות המוביל הארצי תנוצל כמות של 200 מיליון מ"ק להשקיית שדות הנגב וחלקי הארץ האחרים.

30. אל-חיאת, 12.11.1960.

ישראלית'.³¹ השר לעניינים צבאיים של מצרים, הגנרל מחמד אברהים, דיווח למועצת העם של החבל המצרי (ב־31.10.1960) כי 'בכוונת ישראל להשתמש במים לא רק ליישוב עוד שלושה מיליון יהודים אלא גם כדי לחזק את הבסיס האימפריאליסטי בלב האדמות הערביות'.³² עיתון מצרי אחר כתב (ב־5.12.1959) ש'התוכנית מסוכנת גם מן הבחינה המדינית מאחר שישראל מתכוונת לעבד את אדמות הנגב כדי להבטיח פרנסה לכחמישה מיליון מהגרים חדשים'.³³ האימפריאליזם והציונות מבקשים לכפות כך את השלום על הערבים, אך עליהם לדעת שהערבים לא ירומו עוד. מדינות ערב דחו את תוכנית ג'ונסטון מפני שאין הן מוכנות להכיר בגבולות הנוכחיים של ישראל'.³⁴ גם במסמך רשמי באה ההערכה הזאת לידי ביטוי: באיגרת ששיגרה קע"ם אל מזכירות הליגה הערבית ב־4.1.1960 דרשה לזמן את מועצת הליגה הערבית לדיון בהטיית מי הירדן על־ידי הערבים, ונאמר בה כי 'קע"ם גילתה את המזימה בדבר כוונת ישראל להטות את מי הירדן כדי לנצלם להשקיית חלק גדול מאדמת הנגב, מתוך מטרה לקלוט מספר גדול של מהגרים חדשים, דבר שטומן בחובו סכנה גדולה לבטחון המדינות השכנות ושלמותן ועלול לפגוע בעתידה של הבעיה הפלסטינאית'.³⁵

ד. מדינות ערב חששו שאם תקבע ישראל עובדות ותנצל את מי הירדן יקנה לה הדבר זכויות מבחינת החוק הבין־לאומי. הם ראו בתוכנית הישראלית את התגשמותה של תוכנית ג'ונסטון הלכה למעשה, וחששו לשמוט מידיהם קלף מיקוח חשוב לפתרון הבעיה הפלסטינאית. עמדת מועצת הביטחון וממשלת ארצות־הברית ב־1953 נתנה להם יסוד להאמין שאפשר לגייס גם הפעם גורמים בין־לאומיים שיעמדו לצדם בסכסוך על גיצול מי הירדן. הפעילות הסורית באזורים המפורזים באותה תקופה נעשתה אף היא מתוך חששותיה של קע"ם מפני קביעת עובדות על־ידי ישראל, שעלולות לאפשר לה בעתיד לממש את תוכניותיה להטיית מי הירדן.

ה. שאלת המים היתה לבעיה בין־ערבית. ההתפתחות הזאת אירעה על רקע היריבות בין מדינות ערב, שבשנים 1959–1963 היתה התריפה ביותר מאז הוקמה הליגה ב־1945. הדיינים ותוויכוחים, וכן ההחלטות שנתקבלו בסוגיות הקשורות לסכסוך הערבי־ישראלי, כגון הישות הפלסטינאית ושאלת המים, ניטשו על רקע תהליכים והתפתחויות מנוגדים בעולם הערבי. בתקופה זו הגיע לשיאו השפל בהגשמת חלום הלאומיות הערבית – הקמת קע"ם (פברואר 1958) ופירוקה (ספטמבר 1961). העולם הערבי היה שרוי במשבר האיחוד ומקוטב בין הזרם 'הלאומני־מהפכני' בהנהגת נאצר ובין הזרם 'המתון' בהנהגת עבד אל־כרים קאסם, שדגל באיחוד פדרטיבי מתוך שמירה על 'עצמאות וריבונות' של מדינות ערב. בעיית מי הירדן התריפה את התחרות בין מדינות ערב, וכל מדינה השתדלה להוכיח לדעת הקהל הערבית שהיא נוקטת עמדה קיצונית יותר במאבק נגד ישראל.

31. פלסטין, עמאן, 5.1.1961.

32. הגנרל מחמד אברהים, *Egyptian Gazette*, 1.11.1960.

33. אל־אהראם, 5.12.1959.

34. פרשנות ברדיו קהיר, 5.12.1959; ראה גם פרשנות ברדיו קהיר מיום 6.12.1959.

35. אל־אהראם, 5.1.1960.

אווירת חירום כמעט היסטורית זו, ששררה בצמרת קצ"ם ומשם הוקרנה על שאר מנהיגי ערב בחודשים אוקטובר-נובמבר 1959, באשר לכוונותיה המידיות כביכול של ישראל להטות את מי הירדן, באה לידי ביטוי בכלי התקשורת הערביים ובייחוד במצרים. דוגמה מובהקת לאווירה הזאת אפשר לראות בכתבה שראתה אור באל-אהראם ב-5.12.1959 על כוונות ישראל ומעשיה. סביר לשער שהפרטים שנמסרו בכתבה הודלפו על-ידי גורם רשמי, ורובם מצויים במידע שמסר אריק ג'ונסטון לידיעת המצרים. הכתבה הוכתרה בכותרת: 'הנשיא דורש דוח מידי על צעדי הנגד למזימה הישראלית. ישראל עמדה לסיים למעשה את תוכנית הטיית הירדן ולהכריז במפתיע על ביצועה', וזה תוכנה:

הרשויות הערביות [המצריות] המוסמכות קיבלו בשעות האחרונות דוחות סודיים מכריעים המאשרים את קיומה של מזימה להטיית מי הירדן המתבצעת עתה באווירה אפופת שקט וסודיות. לכתב אל-אהראם נודע שהעבודה בתוכניות להטיית הנהר מתבצעת עתה בפועל, וישראל כמעט סיימה את כל עבודות החפירה כהכנה להטיית אפיק הנהר. לא נותרו אלא חלקים קטנים שאינם עולים על כמה קילומטרים. אחר-כך תודיע ישראל במפתיע שהמזימה בוצעה ותכריז על הטיית אפיק הירדן בעוד כחודש. מזור שירדן שותקת לנוכח סכנה זו. השלטונות המוסמכים בקצ"ם ייחסו לקשר הזה חשיבות גדולה בימים האחרונים. נאצר גילה בפגישתו עם השרים את פרטי הקשר המסוכן שניסו לשמור עליו בסוד.³⁶

מן המידע המוטעה שבידיהם האמינו אפוא הערבים שישראל עומדת להתחיל בפועל בהטיית מי הירדן בתוך זמן קצר ביותר. המצרים והסורים בייחוד היו סבורים במהלך אוקטובר ונובמבר 1959 שעבודות ההטייה בישראל עומדות בשלב הרבה יותר מתקדם משהיו במציאות. כמו כן שררה אי בהירות באשר לכוונותיה של ישראל: כל עבודה באזור המפורז עוררה אצל הסורים חששות שמא זוממת ישראל לחזור אל התוכנית המקורית ולשאוב ממי הירדן באזור גשר בנות יעקב. ביטוי לאי בהירות זו אפשר לראות במאמר מיום 12.12.1959 מאת צלאח סאלם, חבר מועצת ההפיכה

36. אל-אהראם, 5.12.1959. ברוח זו מסר רדיו קהיר ב-5.12.1959, בסקירת הכותרות בעיתוני קהיר, ש'נאצר דרש דוח דחוף על צעדי הנגד בקשר למזימה הישראלית. ישראל עומדת לסיים למעשה את תוכנית הטיית הירדן ולהודיע במפתיע על ביצועה'. 'שתי ישיבות חשובות נערכות היום בקהיר ובדמשק לדון בשאלה זו'. וב-6.12.1959 מסר רדיו קהיר, גם כן בסקירת עיתוני קהיר: 'נאצר דן בישיבת הממשלה אמש בצעדי ישראל לגולת מי הירדן. נידונו כל האפשרויות והפעולות ששליטי ישראל עלולים לעשות להטיית האפיק [של הירדן]. הטיה המנוגדת להחלטות האו"ם ופוגעת בזכויותיהם של פליטי פלסטין'. 'ועדת השרים הגישה אתמול המלצות חשובות בישיבת הממשלה בראשות נאצר'. 'עובדה תוכנית למניעת הטיית הירדן על-ידי ישראל. הממשלה דנה אתמול בכל הצעדים הדרושים למנוע מישראל לגזול את מי הירדן'. 'נאצר עומד בפני איומי ישראל'.

המצרית, הן בתוכנית ישראל להטות את מי הירדן ואף קושר אותה למפעל ייבוש החולה:

ישראל פועלת זה חמש שנים להטיית מי הירדן מדרום לימת החולה על מנת להזרימם אל נהר הירקון שממזרח לתל-אביב. זהו למעשה השלב הראשון של התוכנית שישראל עומדת לסיימו. היא חפרה שתי מנהרות ועומדת עתה להשלים את המאגר המלאכותי שבבקעת בית נטופה. כן השלימה ישראל את המנהרות על-ידי הנחת צינורות בקוטר 108 אינץ' ... יש עדיין שלב חשוב שישראל אינה מסוגלת לבצעו והוא חיבור המנהרות הללו אל הנהר בקרבת החולה. החיבור הזה, שאורכו קילומטר אחד בקירוב, נמצא בשטח המפורז שבין המחנה הראשון הסורי ובין הכוחות הישראליים ליד הגבול. בלא החיבור הזה לא תוכל ישראל להשיג אפילו טיפה אחת ממי הנהר. יש לצפות שישראל תיגש בהודשים הבאים לביצוע החיבור הזה אף אם יגרור הדבר התנגשות מזוינת בהיקף רחב. כל הידיעות מעידות שישראל משלימה למעשה את ההכנות לביצוע התוכנית ... כוחות המחנה הראשון הסורי יעמדו הכן מול האזור המפורז שמדרום לחולה כשהם מוכנים לפתוח במערכה הקשה ביותר מתוך תמיכה מלאה מצד המחנה השני המצרי. משימתם תהיה למנוע את חיבורו של אפיק הנהר עם תוכנית המים הישראלית.³⁷

רק מאוחר יותר, ולאחר מאמצי הסברה ושכנוע מצד מדינות המערב, שעקבו מקרוב אחרי התוכנית הישראלית וביצועה, החלו מדינות ערב להאמין שאין מדובר בהטיה ובניצול המים לפני 1963. לירידת המתיחות בנושא המים תרמה גם הפעילות הדיפלומטית של ארצות-הברית, שפעלה אף היא לשכנע את מדינות ערב שרק ב-1963 וב-1964 יוחל בניצול ממשי של מי הירדן, וכי הישראלים מתכוננים לשאוב מים מן הכינרת ואין מדובר בעבודות באזור המפורז למטרה זו. בשל הערפול באשר למצבה של תוכנית ההטיה וכוונותיה של ישראל הגבירו מדינות ערב, לרבות קע"ם, את מאמציהן לעקוב אחרי פרסומים והצהרות בישראל ובהוץ-לארץ בכל מה שקשור לביצוע התוכנית. כלי התקשורת הערביים הרבו לצטט פרסומים ישראלים בנושא. הסורים אף הפעילו סיורים מן האוויר מעל האזורים שלפי הערכתם נעשו בהם עבודות ההטיה ושיגרו חוליות סיור לשטח שבו העבודות נעשות.

ראוי לציין כי בשל מרכזיותו של הנושא והשלכותיו על התפתחות הסכסוך בין מדינות ערב לישראל מצד אחד, ועל יחסי קע"ם עם ארצות-הברית והמערב מצד אחר, ומאחר שבאותה תקופה היתה הנהגת מצרים אחראית במידה רבה למה שנעשה גם בסוריה, בשל כל אלה ריכז נאצר את הטיפול בעניין בידו, כפי שעולה מן העיתון אל-אהראם. מבחינתו החריפה הבעיה לאחר פירוק קע"ם (ב-28.9.1961) בשל החשש

37. צלאח סאלם, אל-ג'מהוריה, 12.12.1959.

מפני יוזמה סורית בגבול עם ישראל שאינה עולה בקנה אחד עם האסטרטגיה המצרית בסכסוך. על רקע זה קרא נאצר ב־23.12.1963 לכנס ועידת פסגה ערבית.³⁸ חוסר הבהירות באשר לתוכנית הישראלית השתקף גם ביחסן של מצרים וסוריה לעבודות הניקוז שעשתה ישראל באפיק הירדן מדרום לגשר בנות יעקב במהלך 1960. השאלה שהעסיקה את צמרת קצ"ם (המצרית והסורית) היתה אם עבודות הניקוז האלה קשורות למפעל ההטיה. כדי למנוע אי הבנות פנתה ישראל במאי 1960 אל מנגנון האו"ם וביקשה ממנו לאפשר לה לבצע עבודות להעמקת אפיק הירדן 300 מטרים מדרום לגשר. בפנייתה הדגישה ישראל שהעבודה קשורה בתוכנית ייבוש החולה והיא חיונית למניעת הצטברות סחף באפיק. מהנדסים מטעם האו"ם בדקו את בקשת ישראל והגיעו לכלל מסקנה שאמנם העבודות האלה משתלבות כדברי ישראל בתוכנית ייבוש החולה, ומכאן שהבקשה מוצדקת ומתאימה למפרט הטכני של התוכנית. בתגובה מסרו הסורים בראשית יוני 1960 ליושב־ראש ועדת שביתת הנשק סוריה-ישראל על התנגדותם לעבודה באפיק הירדן. לדעתם העבודה מתוכננת בשטח שהיה חלק מאדמות הנציב העליון, בניגוד לעבודות שמצפון לגשר, שנעשו בשטח שהוא בבעלות רשות החולה. הסורים טענו שהעבודות קשורות במפעל הטיית הירדן על־ידי ישראל. מנהיגי סוריה אף איימו שלא יהיו אחראים להתפתחויות אם תחל ישראל בעבודה באזור זה, אבל מאחר שמבחינתם היה הנושא רגיש וקשור לתוכניות ההטיה, וכל ניסיון למנוע את העבודה בכוח עלול להידרדר לעימות מזוין עם ישראל, ומכיוון שהאו"ם צידד בעמדת ישראל, הניחו הסורים את ההכרעה לקהיר. ואמנם בתורשים יולי-ספטמבר 1960 עסקה הנהגת קצ"ם (מצרים וסוריה) בדיונים על העמדה שראוי לה לנקוט בסוגיה זו.

האו"ם הוסיף להחזיק בדעתו שהעבודות מדרום לגשר בנות יעקב הן המשך לעבודות הניקוז מצפון לגשר שהסורים לא התנגדו להן. הצמרת הסורית טענה שסוריה לא הסכימה גם לעבודות שמצפון לגשר ודרשה בשעתו את הפסקתן, אבל יושב־ראש ועדת שביתת הנשק עמד על דעתו שאין הוא יכול לדרוש את הפסקת העבודות מפני שלדעתו אין בהן פסול. שתי אפשרויות עמדו לפני הסורים – להגיש תלונה רגילה לוועדת שביתת הנשק על העבודות שעושה ישראל או לפתוח באש כדי להפסיקן – והם נטו לבחור באפשרות השנייה ועם זה להגיש תלונה על עמדת האו"ם.

לעומת זאת העריכו המצרים שהעבודות מדרום לגשר בנות יעקב הן פרובוקציה בלבד שאינה קשורה לא בתוכנית ייבוש החולה ולא בתוכנית ההטיה של הירדן. הרילמה שעמדה לפני המצרים היתה כיצד לפשר בין עמדת האו"ם לעמדת סוריה, ובתוך כך לשמור על הדימוי הלאומי של מצרים ולמנוע ממתנגדיה בעולם הערבי לנצל את עמדתה המתונה, ובה־בעת להימנע מעימות מזוין עם ישראל במועד לא רצוי, עימות שעלול לפרוץ אם ייעשה שימוש בכוח צבאי להפסקת העבודה. דומה שהמצרים היו תקיפים בעמדתם שלא להשתמש בכוח.

38. נאצר, רדיו קהיר, 23.12.1963, ראה החלק השני של מאמר זה.

ב־27.9.1960 פרסם יושב־ראש ועדת שביתת הנשק את ממצאי האו"ם ואת החלטתו המסכימה את ישראל לבצע את העבודות. לנוכח עמדה סופית ומוצהרת זו של האו"ם נאלצו המצרים להכריע: לקבל את עמדת האו"ם במחיר הישגים לישראל בשטחים המפורזים – מצב לא נוח למצרים בזירה הערבית; או להיגרר אחרי עמדת סוריה המבקשת למנוע את העבודות בכוח על־ידי פתיחה באש – אפשרות לא נוחה מאחר שלדעת מצרים אין המצב המדיני מאפשר שימוש בכוח כדי למנוע את ביצוע העבודה. לכן הוחלט לנקוט צעדים מדיניים ולהגיש מתאות רשמיות לאו"ם שיסתמכו על נימוקים משפטיים כדי להביא לידי שינוי בעמדתו.

ראוי לציין שבהנהגת מצרים לא ייחסו חשיבות מרובה למניעת ביצוע העבודה על־ידי ישראל כפי שביקשו הסורים לעשות, אבל המצרים לא יכלו להניח לעצמם להיות הגורם הערבי המניח לישראל להשיג הישגים בשטחים המפורזים ולכן היו מחויבים להתנגד לעבודות. לפיכך נטו המצרים להחזיר את הנושא לדיון בוועדת שביתת הנשק ולנסות להשיג עמדה שלילית כלפי ישראל, מתוך הערכה שישראל לא תשתתף בדיון וכך ישיגו הם רוב לדרישותיהם.³⁹

מצרים אף ידעה שירדן עלולה להאשים אותה בחוסר מעש בפתרון הבעיה הפלסטינאית, וכדי להתגונן מפני האשמות שכאלה החריפה את העיסוק בשאלת מי הירדן בזירה הערבית ואת טיפולן האינטנסיבי של מדינות ערב בסוגיית פיתוח הנשק הגרעיני בישראל. מצרים ביקשה בעת ההיא שלא להסתבך במלחמה עם ישראל ולכן העדיפה לטפל בהטיית מי הירדן על־ידי ישראל באמצעות תוכנית טכנית משלה להטות את מקורות הירדן. כלי התקשורת בירדן ובלבנון ניפחו את תוכניות ישראל להטות את מי הירדן כדי לאלץ את נאצר לשתף אתן פעולה בזירה הערבית, מתוך ידיעה שאין הוא יכול להימנע משיתוף פעולה בין־ערבי בנושא בעל אופי בטחוני ולאומי פן־ערבי ממדרגה ראשונה.

עמדת הסורים: שימוש בכוח

סוגיית הטיית מי הירדן על־ידי ישראל העסיקה את סוריה (החבל הצפוני בתקופת קע"ם) ואת מפלגת הבעת' הסורית יותר מכל מדינה ערבית אחרת בתקופה הנסקרת ועד מלחמת ששת הימים. לדברי הבעת' (בינואר 1961) היתה תוכניתה של ישראל 'הבעיה הלאומית הפן־ערבית' [קומ'ה"] המכריעה ביותר המועלית כיום לדיון במסגרת הליגה הערבית' במאבק נגד ישראל. הבעת' נקטה עמדה עקבית,

39. על רקע פעילות זו רבו בחודשים אוקטובר ונובמבר 1960 הידיעות בכלי התקשורת הערביים בדבר הצורך הדחוף למנוע את הטיית הירדן על־ידי ישראל. יש לשער שהכרות שר החקלאות של ישראל בדבר הקדמת המועד לניצול מי הירדן בדרום שימשה אחד המניעים לפרסומים האלה. העיתון אל־חייאת מסר ב־12.11.1960 לדוגמה: 'מקורות במשרד החוץ הלבנוני מסרו כי ממשלת לבנון וקע"ם הסכימו ביניהן להחיש את הטיית היובילים המשותפים להן, כדי לקדם פני כל הפתעה מצד ישראל, שקבעה את עונת האביב הבא כמועד להטיית מי הירדן'.

מיליטנטית, נוקשה וחסרת פשרות: 'יש למנוע בכוח את הטיית מי הירדן על-ידי ישראל, זאת כדי למנוע את חיסולה של הבעיה הפלסטינית'. ואמנם בדצמבר 1959 (בתקופת קע"ם), כשדנה ממשלת קע"ם בראשותו של נאצר בתוכנית הטיית הירדן על-ידי ישראל, דרש אכרם אל-חוראני, ממייסדי הבעת' וממנהיגיה ושר בממשלת קע"ם, 'פעולה צבאית למחצה',⁴⁰ דהיינו פעולה צבאית מוגבלת באזור עבודות ההטייה של ישראל (שהוערך אז כאזור המפורו המרכזי). עמדת מפלגת הבעת' גובעת מכמה סיבות:

א. הטיית הירדן על-ידי ישראל היתה בראש ובראשונה בעייתה של סוריה, שכן מפעל ההטייה אמור היה להתחיל באזור המפורז ושאיבת מי הכינרת תוכננה להיעשות במקום סמוך לגבול סוריה; נהר הבניאס, אחד מיובליו העיקריים של הירדן, גובע וזורם בשטח סוריה.

ב. עמדת הבעת' היתה פועל יוצא מתפיסתה באשר לדרך פתרון הסכסוך הערבי-ישראלי. הבעת' ראתה במניעת הטיית הירדן את 'הנושא הראשי' על סדר היום הבין-ערבי ואת ראש החץ במאבקם של הערבים בישראל שמטרתו 'חיסול ישראל'. לדעת המפלגה 'הטיית אפיק הירדן היא הסכנה הגדולה ביותר המאיימת על זכות הערבים בפלסטין מאז התבוסה ["אל-נִכְפָּה"] ב-1948',⁴¹ וכן 'סכנה צבאית ממדרגה ראשונה' שיש להתמודד אתה בכוח:

זכות הערבים לחסל את מדינת ישראל היא זכות לגיטימית. מאמצי הערבים צריכים להיות מופנים לחניקת ישראל ולהכנות לחיסולה. מכאן שהעמדה הנכונה שיש לדבוק בה, בשלב זה של עימות עם ישראל, מסתכמת [בין השאר] במניעת הטיית נהר הירדן בכל האמצעים ובכל הנסיבות, בייחוד מאחר שהזכות החוקית למניעה זו נתונה לערבים; [וכן] המשך האיסור על שיט אוניותיה בתעלת סואץ, והמתת המוצא [כך במקור] החיוני לישראל - נמל אילת, על-ידי מניעת ישראל מלהשתמש במים הערביים במפרץ עקבה לשיט אוניותיה.⁴²

40. ראה חסנין היכל, אל-אהראם, 18.5.1962, המצטט מפרוטוקול דיוני ממשלת קע"ם מסוף 1959. ראה גם את גרסת אכרם אל-חוראני עצמו על הדיון הזה במאמר שפרסם בעיתון הסורי אל-איאם ב-13.6.1962, ובו הוא מצטט מפרוטוקול דיוני ממשלת קע"ם מיום 29.11.1959.

41. ראה אל-אֶחְזָאפָה (בטאון הבעת' בלבנון), ביירות, 16.2.1960; אל-בעת' וקציית פלסטין, חלק 4, 1964-1959, ביירות, מאי 1975 [להלן: בעת-פלסטין, חלק 4], עמ' 30; נצי'אל אל-בעת', חלק 8, אל-קוטר אל-לובנאני, 1961-1951, ביירות, מרס 1972 [להלן: נצי'אל אל-בעת', חלק 8], עמ' 67-68.

42. אל-אֶשְׁתְּרָאכִי (בטאון מפלגת הבעת' העיראקית), ינואר 1961; ראה גם נצי'אל אל-בעת', חלק 7, אל-קוטר אל-עיראקי 1963-1958, הוצאה שנייה, ביירות, פברואר 1972 [להלן: נצי'אל אל-בעת', חלק 7], עמ' 95-97; בעת-פלסטין, חלק 4, עמ' 61-62; וכן אל-בעת', 21.1.1964.

ג. עמדת הבעת' נבעה גם מן התחרות עם מצרים על דעת הקהל הערבית, והבעת' ייצגה את הקוטב השני של העמדה הערבית בסוגיית הסכסוך לעומת עמדת מצרים. קוטביות שכזו בין עמדות מצרים וסוריה היתה גם בסוגיית הדרך להחייאת 'הישות הפלסטינית'.

עם פרוץ משבר המים בסוף 1959 הזדרזה הבעת' (שהיתה שותפה בכירה בשלטון בקע"ם) לקבוע את עמדתה הנחרצת בעניין זה, מתוך הסתמכות על 'נסיונה של סוריה בסוגיה זו בשנת 1953'. עמדתה זו של סוריה באה לידי ביטוי לא רק בהצהרות גלויות של שרי הבעת' ודוברי המפלגה אלא גם בדיונים הפנימיים של ממשלת קע"ם במגעים בין שני החבלים בתקופת האיחוד, וכן בחוזרים הפנימיים (הסודיים) של הנהגת הבעת' אל חבריה בסוריה ובלבנון. המחלוקת בין הבעת' לנאצר באשר לדרך התגובה על עבודות ההטיה שעשתה ישראל תרמה גם היא את חלקה והוסיפה עוד נדבך לתסכולה של צמרת הבעת' ולפרישתם של שרי הבעת' ממשלת קע"ם ב-24.12.1959. עמדתן העקרונית של סוריה והבעת' באותה התקופה נקבעה בסוף 1959 ובראשית 1960:

התגובה הערבית הנכונה והכרוזה להטיית אפיק נהר הירדן היא למנוע מישראל את ההטיה. כל פתרון אחד לא יהיה אלא רמאות והטעיה של דעת הקהל הערבית. ההרתעה הערבית היא ההכרזה ההחלטית שישראל לא תורשה לבצע את תוכנית הגזל שלה בכל האמצעים כולל בכוח הנשק אם יהיה צורך.⁴³

ראשי הבעת' הצדיקו את עמדת המפלגה בכמה נימוקים:

א. העבודה נעשית באזור המפורז, ש'עליו מנסה ישראל להשתלט בכוח מזוין'. זמן רב (עד אמצע 1961) הוסיפה סוריה לסעון שעבודות ההטיה נעשות באזור המפורז:

האזור המפורז, הקיים בין כוחות המחנה הראשון [הצבא הסורי] וכוחות ישראל נחשב לאזור רגיש וראשי בעבודות שעושים הישראלים להטיית אפיק נהר הירדן; לפיכך אנו רואים שישראל מנסה להשתלט עליו בכוח מזוין. [היא] משלה את עצמה שיעלה בידה לכפות את מדיניות העובדות המוגמרות על הערבים, כפי שעשתה בעבר.⁴⁴

עוד באוקטובר 1960 טענה הבעת' ש'האזור המפורז בין החבל הצפוני ובין פלסטין הכבושה הוא המקום היחידי שממנו אפשר להסות את נהר הירדן'.⁴⁵ ב. גם התוכניות לייבוש החולה, הצפת בקעת בית נטופה ותפירת תעלת הירמוק

43. ראה: אל-צחאפה, 16.2.1960; בעת-פלסטין, חלק 4, עמ' 29-34; אל-צחאפה, 17.2.1960; נצי"ל אל-בעת' חלק 8, עמ' 67-68.

44. אל-צחאפה, 3.2.1960; בעת-פלסטין, חלק 4, עמ' 28.

45. אל-צחאפה, 19.10.1960; בעת-פלסטין, חלק 4, עמ' 29.

נחשבו בעיני הסורים לחלק מתוכנית ההסיה. הבעת' הסתמכה על פרסומים בעיתונות הישראלית כדי להוכיח את גרסתה, וביולי 1960 טענו דוברי המפלגה:

התחלת בניית תחנת שאיבה בימת טבריה באה לאחר שישראל השלימה תשעה שלבים יסודיים בביצוע תוכנית ההסיה: ייבוש ימת החולה, בניית השלב הראשון של אגם בית נטופה, השלמת תעלה חדשה בקטע חולה-טבריה, השלמת חפירת מנהרת עילבון, השלמת חפירת תעלה בקטע טבריה-בית נטופה ... אלה אותם השלבים שהציע ג'ונסטון בתוכנית של 1953.⁴⁶

ג. מדינות ערב ראו זכות לעצמן מבחינת החוק הבין-לאומי למנוע את ישראל מלהטות את אפיק הירדן 'בהיותו אגן מים משותף לכמה מדינות, לבנון, קע"ם, ירדן וישראל. לכן אין לישראל הזכות להטות את אפיקו או לנצל אותו לבדה. מבחינה חוקית אין לאף מדינה הזכות לנצל את מי הירדן בלי הסכמת יתר המדינות שיש להן עניין במימי הנהר - ומכאן שאין לישראל זכות מן הבחינה הבין-לאומית לנצל את המים'.⁴⁷

ד. אשר לשימוש בכוח טענה סוריה (באוקטובר 1969) ש'הארטילריה הערבית תוכל למנוע בקלות את עבודות ההסיה ולהרוס את מתקניה בכוח. וזה מה שהארטילריה הערבית עשתה למעשה מאז 1953. בזמנו הגישה סוריה תלונה דחופה למועצת הביטחון נגד ההסיה ובפועל מנעה אותה בכוח. מועצת הביטחון המליצה להפסיק את העבודות מיד'.⁴⁸ בפברואר 1962 קראה הבעת' למדינות ערב 'לגייס את כל הכוחות הנחוצים כדי לעמוד מול מזימה זו ולהרוס את מתקני התוכנית בכוח אם יהיה צורך בכך, בייחוד מאחר שטווח הארטילריה הערבית מקיף את כל מתקני אגן הירדן בגבול האזור הכבוש'.⁴⁹

רק מאוחר יותר (ואחרי פירוק קע"ם) החלה סוריה להגיב על עצם הדבר שישראל כבר ויתרה על הטיית הירדן מן האזור המפורז. בפברואר 1962 טענה הבעת' שישראל יכולה להטות את הנהר לא רק מן האזור המפורז. היא החליטה לאחרונה לוותר על הטיית הנהר [ולעבור] לניצול מימיו על-ידי התקנת משאבות להעלאת המים לחוף אגם כינרת'. יתר-על-כן, 'פעולות ההסיה אינן נעשות בתוך האזור המפורז אלא הן נעשות זה שנים בתוך האדמות הכבושות'.⁵⁰ עוד טענה הבעת' (באפריל 1962) שישראל החלה לשאוב מים בפועל בשנת 1960 מימת טבריה, וציינה בפועל את

46. אל-צחאפה, 6.7.1960; בעת'-פלסטין, חלק 4, עמ' 50-53.

47. אל-צחאפה, 19.10.1960; בעת'-פלסטין, חלק 4, עמ' 57-61.

48. אל-צחאפה, 19.10.1960; בעת'-פלסטין, חלק 4, עמ' 57-59; ראה גם אלי-אשתראכי, ינואר 1961.

49. הודעת מפלגת הבעת', סניף לבנון, 28.2.1962, בעת'-פלסטין, חלק 4, עמ' 81-85.

50. שם.

תחילת השלב האחרון בתוכניתה.⁵¹ השינוי הזה בגישה נועד לחייב פעולה ערבית משותפת לסיכול תוכניתה של ישראל.

הדיונים בפורומים בין-ערביים

נושא המים עלה לדיון בכינוס מועצת הליגה הערבית שנערך בקהיר בפברואר 1960 ביוזמת מצרים. בתום דיוניה ב-29.2.1960 החליטה מועצת הליגה בין השאר את ההחלטות האלה:

- א. נסינותיה של ישראל להטות את מי נהר הירדן הם בגדר פעולה תוקפנית נגד הערבים, המצדיקה הגנה עצמית לגיטימית על-ידי כל מדינות ערב.
 - ב. יש לנצל את מי אגן הירדן לטובת מדינות ערב וערביי פלסטין ... על מדינות ערב להודרו, כולן יחד וכל אחת מהן לחוד, ולהגשים את המטרה הזאת.
 - ג. המועצה ממליצה להקים ועדה טכנית מיוחדת מטעם הליגה הערבית. הוועדה תתאם את הצעדים בנושא זה ותעקוב אחר ביצועם.
 - ד. המועצה מטילה על הוועדה הצבאית המתמדת (שליד הליגה הערבית) – שאליה יצורפו גם נציגי צבאות המדינות החברות בליגה שאינן חתומות על הסכם ההגנה הקיבוצי – להכין תוכנית מקיפה לקידום פני כל האפשרויות.⁵²
- הנושא עלה שוב לדיון בכינוס שרי החוץ הערבים שנערך בשתורה שבלבנון באוגוסט 1960. בנושא המים הוחלט כדלקמן:
- א. להזמין את הוועדה הטכנית המיוחדת להמשיך בעבודתה ולהגיש דוח למזכירות הליגה הערבית לפני כינוס מועצת הליגה הערבית הבאה.
 - ב. להטיל על הוועדה הצבאית המתמדת שליד מועצת ההגנה הערבית המשותפת להכין דוח כולל שיביא בחשבון את כל האפשרויות הנובעות מכוונת ישראל להטות את הירדן, מתוך התחשבות בהחלטות מועצת הליגה הערבית מפברואר 1960 בנושא זה. חברות הליגה הערבית שאינן חברות בכרית הביטחון הקיבוצי זכאיות לשגר נציגים צבאיים לוועדה.⁵³

51. ראה הודעת מפלגת הבעת' הערבית-הסוציאליסטית, סניף לבנון, 18.4.1962, בעת-פלסטין, חלק 4, עמ' 85.

52. ראה: אלי-חיאט, 1960, p. 20; 1.3.1960; MER; נאום נאצר בפתחת ועידת הפסגה הערבית הראשונה, שבו סקר את ההחלטות הבין-ערביות בנושא המים עד אז, רדיו קהיר, 13.1.1964.

53. הית'ם אל-כילאני, אלי-אסתרתיגיאית אל-עספריה ליל-חרוב אל-ערביה-אל-אסראיליה 1948–1988, בירות, נובמבר 1991, עמ' 261. הכותב מצטט מהחלטות מועצת הליגה הערבית, 28.8.1960. לפי סעיף 5 של 'ברית הביטחון הקיבוצי', שאושרה במועצת הליגה הערבית באפריל 1950, 'תוקם ועדה צבאית מתמדת, המורכבת מנציגי המסות של צבאות הממשלות הערביות החתומות, וזו תתכנן את ההגנה המשותפת ותכין את הכלים והשיטות לביצועה ... הוועדה המתמדת תגיש את דוחותיה על הפעולות שבתחום סמכותה למועצת ההגנה המשותפת'. לנוסח 'ברית הביטחון הקיבוצי' ראה: א' גורן, הליגה הערבית 1945–1954, תל-אביב תשי"ד, עמ' 383–388.

ואמנם הוועדה הצבאית המתמדת הגישה דוח למועצת הליגה הערבית ובו הסעיפים האלה:

- א. מהערכה כוללת של המצב עולה שפעולה (ערבית) למניעת ישראל מהטיית הירדן עלולה להתפתח מסדרת פעולות מוגבלות סמוך לגבול למערכה שבה יופעלו כל הכוחות הצבאיים.
 - ב. במצב שכזה (אם יופעלו כל הכוחות) על צבאות מדינות ערב להיות בעלי עוצמה מספקת להתמודד עם האפשרות הזאת; יש להכין תוכנית כללית מאוחדת ומדויקת לפעולה צבאית משותפת, ולפני הפעולה תבוא תקופת הכנות של שנתיים לפחות.
 - ג. הוועדה ממליצה לזמן את מועצת הרמטכ"לים של צבאות ערב (הוועדה הצבאית המייעצת) כדי לדון בהקמת מנגנון משותף מיוחד ובעל כישורים למילוי המשימה הזאת ובו כ-100 קצינים, במקום הוועדה הצבאית המורכבת מכמה קצינים, רובם נספחים צבאיים בשגרירויות הערביות בקהיר.⁵⁴
- במהלך 1961 הואץ הדיון באספקטים הצבאיים של התגובה הערבית לתוכנית ההסיה של ישראל, בתגובה צבאית אפשרית של מדינות ערב לתוכנית הישראלית, ובמוכנותם הצבאית של הערבים למהלך שכזה. בד"בד נמשכו גם הדיונים באופציה האחרת - תגובות 'טכניות' ערביות, כלומר הסיה מונעת של הערבים. הדיון נערך לנוכח אזהרותיה של ישראל שכל ניסיון מצד הערבים להטות את מי הירדן 'יהיה איום על השלום', ולכן העריכו מדינות ערב שבסופו של דבר הפעולה הצבאית היא בלתי נמנעת.

כל נושא המים, ובכלל זה דוח הוועדה הצבאית המתמדת, נידון אפוא במועצת הליגה הערבית שהתוועדה בבגדד מ-30 בינואר עד 4 בפברואר 1961. בדיון עלתה בכל תריפותה המחלוקת בזירה הערבית: האם למנוע את הטיית הירדן על-ידי ישראל בכוח או למנוע מישאל את ניצול מי הירדן על-ידי הטיית יובליו. ברור היה ששתי האפשרויות פירושו פעולות תגובה מצד ישראל. במהלך הדיונים לא הושגה הסכמה באשר להמלצות ועדת המומחים הטכניים לענייני מים שהתכנסה לפני כן בקהיר, ולכן הוחלט ששאלת המים והמשך הטיפול בנושא פיתוח הנשק הגרעיני בישראל יועברו לדיון בוועדת הרמטכ"לים הערבים (הוועדה הצבאית המייעצת שליד מועצת ההגנה הערבית המשותפת). המועצה אישרה שוב את החלטותיה מ-1960, בייחוד את ההמלצה לכנס 'בזמן הקרוב ביותר' את הרמטכ"לים הערבים כדי לדון בתוכנית הצבאית הנגדית שעליה יושתת התכנון הכולל לסיכול תוכנית הטיית הירדן על-ידי ישראל.⁵⁵

54. הית'ם אלי-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 261. הכותב מצטט מתוך החלטות 'הוועדה הצבאית המתמדת'.

55. שם, עמ' 261-262; אלי-חיאט, 3-5.2.1960 (בייחוד ראה דוח של כתבו הבכיר, סלים חבאקי, על דיוני מועצת הליגה הערבית); אל-ג'מהוריה וכן אלי-אהראם, 3-5.2.1960; אל-סיאסה, ביירות 18.2.1960. בנספח ל'ברית הביטחון הקיבוצי' נאמר: 'יוקם גוף צבאי

ואמנם כינוס הרמטכ"לים הערבים (מקצת מדינות ערב שיגרו קצינים בכירים ולא את הרמטכ"ל) נערך בקהיר בין 22 ל-26 באפריל 1961 ועסק בהערכת המצב הצבאי בין ישראל למדינות ערב מתוך כוונה לבחון את האפשרויות לסיכול תוכניתה של ישראל באמצעים צבאיים. דיון זה ביטא את השינוי בסדר היום הבין-ערבי בסוגיית הטיית המים לעומת הדיונים במהלך 1960, ומאו ואילך הודגשו הבחינות הצבאיות של התגובה הערבית (שיאו של השינוי הזה היה בהקמת המפקדה הערבית המאוחדת ובהשלמת תוכנית ההתעצמות הצבאית הערבית בשנים 1964–1966). ניכר היה שהעולם הערבי הגיע לידי הערכה נכונה באשר למועד סיומה של תוכנית ההטייה הישראלית (הפעלת המוביל הארצי) ופרטיה. בוועידת הרמטכ"לים הערבים התקבלו ההחלטות (הסודיות) האלה:

א. המפעל הישראלי שסימו צפוי במהלך שנת 1963 עתיד ליצור מצב שיחייב את מדינות ערב לצאת לפעולה צבאית מאוחדת ומשותפת. יש להביא בחשבון את שיתוף הפלסטינאים בכל התוכניות.

ב. היות שצפוי שישראל תשתמש בכל עוצמתה הצבאית, לרבות בסיוע מחוץ-לארץ ובנשק אטומי שהיא עלולה להשיג (או לפתח בעצמה), על מדינות ערב להיות מוכנות לחסל את עוצמתה הצבאית של ישראל.

ג. פעולתם הצבאית של הערבים מחייבת הכנות מוקדמות וחשאיות מאוד, כדי שמדינות ערב יהיו מוכנות ליטול את היוזמה לידן ולפעול לפני סוף 1963. ההכנות האלה מצריכות מנגנון משותף יעיל.⁵⁶

בשל היחסים הבין-ערביים המעוררים, ולאחר שנסיבותיו של חוסיין להתפייס עם נאצר לא נענו, הוסיפו כלי התקשורת הירדניים והעיתונות הלבנונית לנפח את סוגיית הטיית הירדן על-ידי ישראל. קע"ם לא יכלה להימנע מדיונים מדיניים וצבאיים משותפים כדי לתאם את צעדי הערבים. ואמנם מועצת ההגנה הערבית המשותפת (המורכבת משרי החוץ, שרי ההגנה והרמטכ"לים של מדינות ערב), שלא כונסה מאז 1955, נועדה בקהיר ב-10–18 ביוני 1961⁵⁷ וגיבשה את העמדות האלה:

מייצץ [שירוב] מראשי המסות הכלליים של צבאות המדינות [החברות בליגה] כדי לפקח על הוועדה הצבאית המתמדת שיש להקימה לפי סעיף 5 של החוזה [ראה הערה 53 לעיל] וכדי לכוונה בכל העניינים הנתונים לסמכותה המפורטים בסעיף 1 של הנספת הצבאי. לפני גוף זה יובאו דוחות הוועדה הצבאית המתמדת והצעותיה כדי שיאשרם לפני הגשתם למועצת ההגנה המשותפת שיש להקימה לפי סעיף 6 של החוזה. הגוף הצבאי המייצץ יגיש את דוחותיו ואת הצעותיו בכל הנוגע לתפקידיו למועצת ההגנה המשותפת, לשם עיון ולשם אישור העניינים הטעונים אישור, א' גורן, הליגה הערבית 1945–1954, עמ' 358.

56. נאצר, רדיו קהיר, 13.1.1974; אל-אהראם, 27.4.1961; הית'ם אל-כילאני (לעיל), הערה 53, עמ' 262.

57. לפי סעיף 6 של 'ברית הביטחון הקיבוצי' מאפריל 1950: 'בפיקוח מועצת הליגה הערבית תוקם מועצת הגנה משותפת, שתספול בכל העניינים הנוגעים לביצוע הסעיפים 2, 3, 4 ו-5 של ברית זו. מועצת ההגנה המשותפת תורכב משרי החוץ וההגנה של המדינות החתומות או מבאי כוחם. החלטות המועצה, שתתקבלנה ברוב של שני שלישים, תחייבנה את המדינות החתומות'. ראה א' גורן, הליגה הערבית 1945–1954, עמ' 484–485.

- א. קצ"ם (כלומר מצרים) לוחצת להוציא אל הפועל תוכנית סכנית של הטיית מקורות הירדן בהוצאה משותפת של הליגה הערבית, ולדעתה זה קו הפעולה העדיף. עם זאת הסכימה מצרים, לנוכח עמדתן של שאר מדינות ערב, לפתוח בדיונים צבאיים, ואף יזמה את החייאת הפיקוד הערבי המשותף לפי סעיפי ברית הביטחון הקיבוצי משנת 1950.⁵⁸
- ב. אמנם הוסכם עקרונית על דעת כל מדינות ערב להקים פיקוד צבאי משותף, אבל נתגלעו חילוקי דעות באשר לסמכויות שיוענקו לפיקוד המשותף על צבאותיהן של המדינות הערביות ולא רק על הכוח המשותף שיועמד לרשותו. מובן שקצ"ם גורסת שיש למסור סמכות מכרעת לידי מפקד הפיקוד (שלפי אמנת הביטחון הקיבוצי יתמנה על-ידי המדינה בעלת הכוח הצבאי הגדול ביותר).
- 'לאור הערכת המצב הצבאי והמידע שהובא לפניה במושב השלישי ביוני 1961' החליטה מועצת ההגנה כמה החלטות:
- א. תוקם מפקדה כללית משותפת של כוחות המדינות הערביות.
- ב. אושר מבנה המפקדה הזאת.
- ג. אושרו המלצותיו של כינוס הרמטכ"לים: להקים את מטה המפקדה או 'גרעין' למפקדה בתוך חודשיים ממועד אישור ההמלצות. לקבוע את התוכנית בקוויה הכלליים, את אומדן הכוחות ואת חלקן של מדינות ערב בתקציב בתוך ארבעה חודשים מהקמת המטה. על צבאות ערב להעמיד לרשות המפקדה (או 'גרעינה') את כל המידע והאמצעים הדרושים לה לביצוע פעולותיה.
- ד. על המדינות שבהן זורמים או נובעים מקורות הירדן להכין בהקדם את האמצעים הטכניים והכספיים ולהיות מוכנות בתוך שישה חודשים לבצע את התוכנית הטכניות הדחופות.
- ה. מועצת ההגנה המשותפת תקבע את המועד המעשי לתחילת ביצוען של התוכניות האלה.⁵⁹
- באוגוסט 1961 מסרה הוועדה הצבאית המתמדת שליד הליגה הערבית למדינות ערב הצעת תקן למפקדה הערבית המשותפת, לקראת זימונה של ועדת הרמטכ"לים לכינוס נוסף. מאחר שלא כל מדינות ערב הגיבו על ההצעה, המליץ (במרס 1963) עוזרו הצבאי של מזכיר הליגה הערבית, הגנרל עלי עאמר, למזכיר הליגה הערבית

58. סעיף 5 של הנספח הצבאי של 'ברית הביטחון הקיבוצי' קובע: 'אם לא יוחלט לבחור מפקד כללי בדרך אחרת, בהסכמה כללית של ממשלות המדינות החתומות, תהא זו זכותה של המדינה שכוחותיה המשותפים במבצעים הצבאיים יהיו הרבים ביותר לספק את המפקדה הכללית של הכוחות הלוחמים. מטה צבאי משותף יסייע ליד המפקד הכללי בניהול המבצעים הצבאיים'. ראה א' גורן, שם, עמ' 388.

59. נאצר, רדיו קהיר, 13.1.1964. על דיוניה והחלטותיה של מועצת ההגנה המשותפת ראה גם: אל-ג'יהאד; פלסטין; אל-מנאר - עמאן, 15.6.1961-13; אל-חיאת, 15.6.1961; אל-אהראם, 16.6.1961, 19.6.1961; הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 262, שם הוא מצטט את החלטת מועצת ההגנה המשותפת במושב השלישי מס' 15 מיום 18.6.1961.

לעשות מאמצים מדיניים כדי להשיג את היענותן של המדינות שטרם נענו. עם התפרקותו של האיחוד בין מצרים לסוריה (ב־28.9.1961) חל שינוי ביחסן של שתי המדינות לסוגיית המים. היחסים הבין־ערביים נכנסו לשלב חדש של התערערות כשהכריז נאצר ש'אחדות המטרה' קודמת ל'אחדות השורה'. הפירוק חזק את נאצר במדיניותו הלאומית הפן־ערבית חסרת הפשרות כלפי העולם הערבי. הטיית מי הירדן על־ידי ישראל נעשתה במהלך 1962 מסוגיה בין־ערבית משותפת לנושא לניגוח בין המחנות. מצרים, למשל, ניצלה את נושא המים להתקפה על המשטר החדש בסוריה וטענה ש'פירוק קע"ם הוא שעודד את ישראל להמשיך בתוכניתה להניח את צינור עמק הירדן' (מפעל שלא היה קשור לתוכנית המוביל וחלקים ממנו הושלמו לפני פירוק קע"ם). יתר־על־כן, 'המשטר בדמשק חלש, ראקציוני, זנב לאימפריאליזם, ולכן אינו מסוגל להתנגד לישראל'.⁶⁰ מצרים אף השתמשה בסוגיית המים כדי להזהיר את הצבא הסורי מפני תוצאות החלשתה של סוריה בעקבות הפירוק. לעומת זאת 'אימצו' להן סוריה וירדן את שאלת המים והרימו קול זעקה כדי לכפות דיון בין־ערבי בהשתתפות מצרים ולשפר כך את מעמדן בזירה הערבית. בתחילת 1962 החלו הסורים לפרוט על מיתרי הסכנה הקרובה של הטיית מי הירדן על־ידי ישראל, ולתזמורת זו הצטרפו גם ירדן ולבנון, וכולן דיווחו גם על ידיעות בדבר ריכוזי צה"ל בצפון הקשורים כביכול בביצוע קרוב ביותר של מפעל הירדן. הסורים תקפו את נאצר גם בשל חוסר פעילותו בתקופת האיחוד למניעת הסכנה הזאת ואף רמזו שהיה מוכן לפשרות.

בתגובה יצא נאצר ידי חובתו והכריז בכלי התקשורת שמצרים תתערב התערבות צבאית אם תפעל ישראל להטיית מקורות הירדן באזור המפורז. מצרים תקפה בתעמולתה את סוריה בשל התעסקותה בסכנות 'מדומות' במקום 'ששליטי ערב יעסקו בתיקון המצב בארצותיהם', והדגישה שישראל מתכוונת לבצע את תוכנית המים שלה באזור הכינרת ולא באזור המפורז. על רקע מחלוקת בין־ערבית זו הוקפאו דיוני מוסדות הליגה הערבית בסוגיה זו ובסוגיות אחרות (ובוטלה פגישת שרי החוץ הערבים בריאד בסוף מרס 1962).

שנת 1963 עמדה בסימן מהפכות הבעת' בעיראק (בפברואר 1963) ובסוריה (במרס 1963), שיחות האיחוד המשולש עם מצרים וחתימת 'אמנת קהיר' בדבר האיחוד המשולש ב־17.4.1963. אבל בתוך זמן קצר התפתח משבר 'האיחוד המשולש', ועם חיסולו הרשמי בספטמבר 1963 הקיץ הקץ על רעיון האיחוד בוועידה הלאומית של מפלגת הבעת' הסורית ועם הקמת האיחוד הצבאי בין עיראק לסוריה ב־8.10.1963. ההפיכה בעיראק בנובמבר 1963 שמה קץ למשטר הבעת' בעיראק. על רקע המצב המעורער הזה ביחסים הבין־ערביים נאלצה מועצת הליגה הערבית, בכינוסיה במרס 1962, במרס 1963 ובספטמבר 1963, לאמץ את ההחלטות הקודמות של מועצת ההגנה. בחודשים יולי–ספטמבר 1963 חזרו ונשנו התקריות בגבול סוריה–ישראל, בעיקר באזור המפורז הדרומי. בעקבות התקריות, וכנראה בשל הערכות

60. צוות אל־ערב, 23.10.1961.

המודיעין הסורי, שרר בסוריה חשש חמור בחודש אוגוסט 1963 מפני פעולה התקפית של ישראל בהיקף גדול. את המתחות בגבול ניצלה סוריה במישור הבין-ערבי והפנימי, בעיקר כדי להיחלץ ממשבר 'האיחוד המשולש' והרעת היחסים עם מצרים. במסגרת טענותיה בדבר התקריות בגבול שילבה סוריה גם את התקרבות מועד הפעלתו של מוביל המים הארצי בישראל כדי ליצור לחץ על מדינות ערב שתעמודנה לימינה. משהועבר הטיפול במצב בגבול אל מרכז האו"ם נרגעו הסורים במידת מה, אבל הדיון במועצת הביטחון הגביר את חששותיהם שישראל מעוניינת במתיחות בגבול כדי לזכות בתמיכתם של האו"ם והמערב ביום שתפעיל את המוביל הארצי. בשל נוקשות עמדתם של הסורים נגרם משבר גם ביחסיהם עם מנגנון משקיפי האו"ם.

בסתיו 1963, משהתקרב מועד הפעלתו של המוביל הארצי, היה משטר הבעת' בסוריה שרוי באחד השלבים המכריעים ביותר בתולדותיו, שלב של מאבק בין סיעות ואוריינטציות, נפילת הבעת' בעיראק (בנובמבר 1963) והתגברות הלחץ מבית ומחוץ. שלושה אתגרים עמדו לפני המשטר: הצורך להגיב על השלמתו הקרבה והולכת של מפעל המים הישראלי תגובה שלא תיפול במידת יעילותה מהישגיהם של משטרי סוריה בשנות ה-50 המוקדמות; קיומה של סיעה רדיקלית במשטר הבעת' הסורי שביקשה לנצל את פרשת המוביל כדי לפתוח במלחמה נגד ישראל; ולחצה של מצרים הנאצרית שחותרה להפיל את משטר הבעת'. אמין אל-חאפז, נשיא סוריה, היה סבור שאם יאיים לצאת למלחמה בישראל כדי למנוע את הטיית מי הירדן יוכל להפוך את הקערה על פיה ולהציב אתגר למצרים, וזו תיאלץ לפעול אם תשתכנע שהסורים מתכוונים באמת לממש את איומם.⁶¹

על רקע זה יש להבין את הפעילות בליגה הערבית למען כינוס מועצת ההגנה המשותפת, וכן את כינוס הרמטכ"לים הערבים בדצמבר 1963. מועצת הליגה הערבית החליטה בכינוסה בספטמבר 1963 לזמן את מועצת ההגנה הערבית 'מהר ככל האפשר כדי להתמודד עם השלב המכריע הנוכחי', ובתור שלב מקדים ומכין לכינוסה נועדה ועדת הרמטכ"לים הערבים (הוועדה המייעצת) ב-7-9 בדצמבר 1963. על סדר יומה של ועדת הרמטכ"לים הונחו בין השאר הנושאים הבאים:

א. הערכת סדר הכוחות הדרושים לביצוע התוכנית הצבאית הערבית, שיועמדו תחת פיקוד המפקדה הכללית המשותפת.

ב. מידת השתתפותה של כל אחת ממדינות ערב בכוחות האלה ובאמצעים הדרושים להצלחת התוכנית.

במהלך הכינוס הודיעה מצרים שלא תפתח במתקפה מגבולה, אבל היא מוכנה לשלוח צבא לסוריה כדי לסייע לה. הסורים התנגדו, והדיון על התקפה ערבית אם יופעל המוביל הארצי הסתיים בלי הכרעה (יצוין שהסורים נקטו צעדי כוננות לקראת

61. ראה: א' רבינוביץ, 'המאבק על מי הירדן כמרכיב בסכסוך הערבי-ישראלי', בתוך: א' שמואלי, א' סופר, נורית קליאוט (עורכים), ארצות הגליל, ב, תל-אביב 1983, עמ'

- הפעלת המוביל והחזירו את 'כוח ירמוך' - חיל המשלוח הסורי לצפון עיראק - והרחיבו את הביצורים בקו הראשון).
- לאחר דיוניה בפעולות-הנגד של הערבים ב-7-9 בדצמבר 1963 המליצה ועדת הרמטכ"לים לפני מועצת ההגנה המשותפת:
- להקים מפקדה משותפת או מטה מיוחד או גרעין של מפקדה לפי ההחלטות הקודמות ולפי הצעת התקן.
 - מדינות ערב ישגרו אל הליגה את הקצינים שייבחרו כדי להקים את המפקדה או את גרעינה (כ-60 קצינים) לפי החלוקה שהוסכם עליה בישיבה השנייה של ועדת הרמטכ"לים.
 - להקים מנגנון מיוחד לביצוע העבודות הטכניות הנגדיות, המידיות והלא-מידיות; המנגנון יחל לפעול קודם שתיגש ישראל לבצע את פעולות ההטיה או עם תחילתן. הצעדים האלה יוצגו לפני דעת הקהל בעולם כפעולות נגדיות ומקבילות לפעולותיה של ישראל על האדמות הכבושות.
 - לנהל פעילות הסברה, הן כדי להבליט את הנזק שנגרם למדינות ערב עקב ההטיה והן בתור הקדמה לצעדים הטכניים או הצבאיים שהערבים עשויים לנקוט בארצותיהם.
 - ועדת הרמטכ"לים מקווה שישרו התנאים הדרושים באווירה הבין-ערבית שיסייעו להגשמת המטרה המקווה.⁶²
- בסופו של דבר לא נידונו ההמלצות האלה במועצת ההגנה הערבית המשותפת, מאחר שזו לא התכנסה בינואר 1964 כמתוכנן בשל כינוס ועידת הפסגה הערבית בינואר 1964 ביוזמתו של נאצר מיום 23.12.1963. עם זאת שימשו ההחלטות שנפלו בכינוס הזה ובקודמו בסיס להחלטות הפסגה הערבית הראשונה בתחום הצבאי בדבר הקמת מפקדה ערבית משותפת.

התוכנית הערבית להטיית יובלי הירדן וביצועה - מינואר 1964 עד יוני 1967

גיבוש האסטרטגיה הערבית בסכסוך: החלטות הפסגה הערבית הראשונה

במקביל לכינוס ועדת הרמטכ"לים הערבים (9.12.1963-7) פתחו הסורים במסע תעמולה נגד עמדת מצרים בשאלת התגובה על הפעלת המוביל הארצי ונגד נאצר עצמו, והאשימו אותו לא רק בחוסר רצון להילחם בישראל אלא גם בפתחנות, למרות טענתו שיש למצרים עליונות צבאית מכרעת. הם טענו שתוכנית המוביל היא עניינן

62. הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 262, מובאות מהמלצות כינוס הרמטכ"לים. על דיוני ועידת הרמטכ"לים הערבים ראה גם: אל-אסבוע אל-ערבי, 16.12.1963; אל-יצפא, ביירות, 17.12.1963; אל-הוארת', ביירות, 13.12.1963; אל-אנואר, ביירות, 17.12.1963; רוז אל-יוסף, קהיר, 15.12.1963.

של כל ארצות ערב ולא של סוריה בלבד, 'שכן הסכנות הטמונות בה מאיימות על כולן'; יש לתכן תוכנית צבאית ערבית אחידה כדי לסכל את תוכנית ההטייה, 'שכן מעיקרה זוהי תוכנית צבאית'; 'מצרים מתחמקת ממערכה צבאית למניעת הטיית הירדן ובכך היא בוגדת בעניין הערבי'; 'ההצעות הטכניות בדבר הטיית מקורות הירדן אין בהן משום פתרון של ממש לבעיה, ואין הן אלא תכסים להטעות את העולם הערבי'; 'מדיניותו ההרסנית של נאצר כלפי סוריה גורמת לשיבוש מערכת היחסים הבין-ערביים ומעודדת את ישראל לממש את תוכניתה'.⁶³ לקראת כינוס ועדת הרמטכ"לים הערבים קרא רדיו דמשק לוועדה 'לקבל החלטות מעשיות ומכריעות שירתיעו את ישראל ואת האימפריאליזם מתוכניתם להטות את הירדן'.⁶⁴

בעקבות ועידת הרמטכ"לים הערבים העלו הסורים (ב-15.12.1963) 'שישה סעיפי סכנה הנשקפת לערבים ממפעל הירדן הישראלי':

1. המפעל יאפשר את הגירתם של ארבעה מיליון יהודים נוספים לפלסטין; הרבר יסייע בידי ישראל לרכז כוח אדם חדש כדי להתכונן למערכות המכריעות בעתיד.
2. המפעל יפריד אחת ולתמיד - בחומת אדם עבה באזור הנגב - את המזרח הערבי ('אל-משרק אל-ערבי') מן המערב הערבי, וישים לאל את תוכניותיהם של הערבים להגשים את האיחוד ביניהם ולכתר את ישראל.
3. המפעל עלול להוסיף לישראל כוח אדם שיחזק את כוחה הכלכלי, והיא תעמידו כנגד הכוחות הערביים.
4. המפעל עלול להגדיל את הפוטנציאל הצבאי של ישראל ולהכשיר אותה לתוקפנות חדשה כנגד טריטוריה ערבית.
5. מפעל הירדן אינו אלא חוליה בשרשרת של מעשי ההתפשטות האימפריאליסטיים הציוניים במולדת הערבית.
6. מפעל הירדן הוא חוליה בשרשרת התוקפנות הטבועה במדינת התוקפנות, ישראל, שלא חדלה לדגול ברעיון המדינה שגבולותיה משתרעים מן הפרת ועד הנילוס. המפעל נועד לנשל את הערבים היושבים בין הנילוס לפרת וליישב במקומם 20 מיליון יהודים על אדמה ערבית.⁶⁵

המצרים לא נשארו חייבים והתאמצו להוקיע את התעמולה האנטי-מצרית בשאלת המוביל הארצי. הם טענו שמדינות ערב חסרות אונים מול ישראל, וגם כשהן מתעטפות באצטלה של 'טובת פלסטין' אין הן נוקפות אצבע בעניין הטיית הירדן, וכל מבוקשן לסבך את מצרים. הגדילו לעשות בעניין זה נאצר אל-דין אל-נשאשיבי בבטאונו הרשמי של המשטר אל-ג'מהוריה ואחמד סעיד, פרשנו הראשי של צוות אל-ערב: נשאשיבי תקף בהריפות את מנהיגי ערב והאשימם בחוסר מעש, ותיאר את

63. ראה: אל-תורה, דמשק, 7.12.1963-5 וכן 10.12.1963; רדיו דמשק, 4.12.1963.

64. רדיו דמשק, 4.12.1963.

65. פרשן רדיו דמשק, 15.12.1963 (בשעה 14:45); ראה גם אל-בעת, 11.12.1963; רדיו דמשק, 18.12.1963.

'ההמולה שהם מקימים סביב הצורך בפעולה נגד ההטיה' בתור תעמולת סרק ונסיון התחמקות מפעולה ממשית נגד ההטיה.⁶⁶ 'שליטי סוריה יודעים שהם חלשים מכדי לנסות למנוע בכוח את ההטיה באביב הבא', התריס נשאשיבי. 'מדוע אינך ניגשת להטיית הבניאס הזורם בשטחך?' שאל את סוריה. 'מדוע אינך פותחת במערכה נגד האויב וקובעת את מועדה במקום לתת לאויב לקבוע את המועד בעצמו?'⁶⁷ אחמד סעיד קרא לערבים שלא להסתפק באיומים ובצעקות בעניין הירדן אלא להכריז מלחמה שורה על חוסיין, 'שחתם על הסכם עם ישראל ולפיו ימסור לה את מרבית מי הירמוך'.⁶⁸

עם זאת לא התעלמו כלי התקשורת המצריים מן המשמעות הנודעת להפעלת המוביל הארצי עליידי ישראל: המפעל יקנה לישראל עוצמה כלכלית חדשה עקב הפרחת הנגב, ימשוך אליה מיליוני עולים ויגביר את כוחה הצבאי. 'התפתחות זו תביא לידי ביצורה של ישראל ותדרבן אותה להתפשטות על חשבון הערבים'. בתוך כך הרגישו עיתוני מצרים את חשיבות הנגב בתורת 'נקודת זינוק לעבר סיני'. 'מפעל הירדן ישלול מסוריה את מימיה, ואשר לירדן, המפעל יהפוך את אדמתה החקלאית לשממה'.⁶⁹

מתקפת התעמולה הסורית נגד מצרים גברה שבעתיים בעקבות מאמר שפורסם בשבועון המצרי רוז אל-יוסף (ב' 15.12.1963), ובו כתב עורך השבועון אחסאן עבד אל-קדוס:

הנשק החמור שעליו נשענת ישראל בביצוע תוכניותיה הוא נשק הפירוד בעולם הערבי. ישראל יודעת שלקע"ם [למצרים] העוצמה והדינמיות שיש בהן כדי למוטטה ולסכל את תוכניותיה; ברם היא יודעת גם שצבא מצרים לא יוכל להטיל את כל כובד משקלו נגדה אלא אם כן תהיה מצרים סמוכה ובטוחה באשר לכל החזיתות הגובלות עם ישראל [סוריה, ירדן, סעודיה]. הכוחות השולטים בחזיתות האלה אורכים למצרים יותר משהם אורכים לישראל. הם מעדיפים את היעלמותה של מצרים מהיעלמותה של ישראל. שופרות התעמולה של כל הכוחות הללו מבקשים ממצרים למגר את ישראל ... [אבל] כל מבוקשם לסבך את מצרים, וכשזו תסתבך יניחו לה לנפשה ויראו בכך שעת כושר לתקוע סכין בגבה ... אבל מצרים לא תסתבך, והיא יודעת מתי וכיצד לחסל את ישראל ... החזיתות הערביות לא יתאחרו במלחמה נגד ישראל אלא לאחר איחודן הפוליטי. לאיחוד הצבאי אין כל ערך אלא אם כן הוא נשען על איחוד מדיני מלא ואיתן ... קע"ם נושאת בכל האחריות בהיותה חיל החלוץ הערבי. היא נשאה בה תמיד, בלי

66. נאצר אלי-דין אל-נשאשיבי, אל-ג'מהוריה, 18.12.1963.

67. שם, שם, 5.12.1963.

68. אחמד סעיד, רוז אל-יוסף, 15.12.1963.

69. אח'באר אל-יום, 9.12.1963.

להסתבך ובלי שעלה בידי איש לסבכה ... וכבר היום [מצרים] יודעת מתי וכיצד תחסל את ישראל.

בתגובה על המאמר הזה ברוז אל-יוסף, שנכתב בלי ספק בהשראת השלטונות וביטא את עמדתם, השיבו כלי התקשורת הסוריים תשובה מפורטת:

א. המאמר ברוז אל-יוסף עוסק בשתי נקודות עיקריות: מצרים לא תבצע כל פעולה צבאית נגד ישראל בשל הטיית מי הירדן קודם שיגשם איחוד מדיני כולל בין ארצות ערב; מצרים יודעת כיצד ומתי תחסל את ישראל והיא מסוגלת לשאת בנטל בגפת. המאמר מעודד בגלוי את ישראל להוציא אל הפועל את הטיית הנהר ומְרַפּה את ידי הערבים במאמציהם המשותפים להתמודד עם מזימת ההטייה. המלחמה בישראל מתבטאת כיום במאבק נגד פעולת ההטייה משום שהגשמת התוכנית הזאת תכביד מאוד על השגת היעד של החזרת פלסטין.⁷⁰

ב. העם הערבי רואה בפרסום ברוז אל-יוסף עידוד לחוגים האימפריאליסטיים להמשיך בתוכניותיהם לחיסול בעיית פלסטין. המערכה למניעת הטיית הירדן בידי ישראל היא משימתן של כל מדינות ערב, וכל קריאה לפיצול המערכה כמוה כבגידה לאומית המורה.⁷¹

ג. אין אנו מבינים איך זה קהיר רואה פעולה לאומית כהסתבכות; לעומת זה אנו מבינים היטב מדוע אין מצרים רואה בפתיחת מצרי עקבה לשיס ישראלי ובהצבת כוחות או"ם בגבולה הסתבכות. אין אנו מבינים מדוע קהיר מנסה להשכיח ולטשטש את עיקר המערכה, שישראל דווקא גורמת אותה ולא קהיר; שהרי ישראל מאיימת השכם והערב שהיא עומדת להטות את אפיק הירדן ואילו הערבים איתנים בדעתם למנוע זאת. כלום עלינו לומר לישראל: אדרבה, הטי את הירדן ואנו נילחם בכך רק כשנהיה מדינה מאוחדת?⁷²

ד. האם נעמוד מול תוכניותיה ומזימותיה של ישראל מתוך פחדנות וחשש מפני הסתבכות במערכה כנגדה? מי שפוחד היום למנוע בעד ישראל להטות את הירדן כיצד יוכל להשמידה מחר?⁷³

ה. תכסיסה ולהטוטיה של קהיר אינם זרים לנו; מצרים סוחרת בכל מה שקדוש לאומה הערבית, אך אנו איתנים בדעתנו שהטיית הירדן היא בעיה ערבית; יתר-על-כן, זוהי שאלה של חיים או מוות, ומבחן לשליטי ערב ולזכות קיומה של האומה הערבית.⁷⁴

יש לציין שכלי התקשורת הירדניים, הנתונים לפיקוח ממשלתי, לא נגררו בעניין תוכנית המוביל הארצי אחרי כלי התקשורת המצריים ובייחוד לא הסוריים. עד שקרא נאצר (ב-23.12.1963) לכינוס פסגה ערבית שמרו הירדנים על שתיקה. גם בעת דיוני

70. אליבעת', דמשק, 17.12.1963, וכן ב-18.12.1963; ראה גם אלי'תורה, 18.12.1963.

71. אליבעת', 20.12.1963, וכן ב-17.12.1963; ראה גם אלי'תורה, 20.12.1963.

72. פרשן רדיו דמשק, 18.12.1963, וכן ב-19.12.1963.

73. שם.

74. פרשן רדיו דמשק, 8.12.1963.

הרמטכ"לים הערבים נהגו כלי התקשורת בירדן מתוך התאפקות רבה ופרסמו מאמרים מעטים בלבד בנושא, ובהם הודגשו הנקודות האלה:

א. חוסר המעש של הערבים לעומת גישתם המעשית של היהודים. מאז החלטת החלוקה החליטו המדינאים והמצביאים הערבים החלטות רבות, אבל לא רבות מהן יצאו אל הפועל, ואילו היהודים ביצעו את כל תוכניותיהם.⁷⁵

ב. היהודים הקימו את מפעל הירדן כדי להתעצם לקראת הסיבוב הבא. הערבים טוענים שהפעם כוונותיהם רציניות ושלא כבעבר הם בעלי תודעה ועוצמה. עמי ערב מעדיפים מוות בכבוד מן הכלימה שבנסיגה ובהשפלה.⁷⁶

ג. מפעל הירדן מאיים על ארצות ערב מן הבחינה הכלכלית, המדינית והצבאית, ובעיקר הוא גורם נזק לכלכלת ירדן. הטיית הירדן פירושה אסון חדש, תמור יותר מאסון 1948.⁷⁷

כ"ב 23.12.1963, בנאומו בפורט סעיד לרגל 'יום הניצחון' (פינוי היילי צרפת ובריטניה מן העיר כ"ב 23.12.1956) קרא נאצר לכינוס ועידת פסגה ערבית 'כדי לטפל בבעיית נהר הירדן, שהיא חלק מבעיית פלסטין'. נאצר אף ייחד דברים לעמדתם הקיצונית של הסורים בעניין תגובת הערבים על הפעלת המוביל הארצי בקיץ של 1964. בין שאר דבריו בנאום חשוב זה אמר נאצר:

פלסטין של שנת 1948 לא תישנה לעולם. אי אפשר לטפל בעניין פלסטין בדרך שטיפלו בה בשנת 1948. בשנת 1960, בתקופת האיחוד, דרשתי מן הממשלה, שכינהו בה חברים סורים, לדון במה שאפשר לעשות משנת 1960 ועד שנת 1964 בעניין ישראל ומפעל הירדן מן הבחינה הטכנית והמדינית ולהניח לפי שעה לאספקט הצבאי. באותם ימים הגענו לכלל החלטה שיש למנוע מישאל את הנהרות שבהם זורמים מים ערביים [כלומר להטות את יובלי הירדן], החצבאני, הבניאס והירמוך. לאחר מכן עסקנו באספקטים הצבאיים. עיתוני מפלגת הבעת' אומרים שמצרים לא תשתתף במערכת נהר הירדן. אני אף יודע כל מה שהתרחש בוועידת הרמטכ"לים הערבים [בדצמבר 1963]. לדעתי אין הרמטכ"לים הערבים רשאים להחליט בנושא זה, כי בראש ובראשונה זו בעיה מדינית ורק אחר-כך בעיה צבאית. אנו במצרים רואים שכינוס בדרג של הרמטכ"לים אינו מועיל, וכינוס בדרג מועצת ההגנה אינו מועיל, וכדי לעמוד מול ישראל המאיימת עלינו אין מנוס מלכנס את המלכים וראשי מדינות ערב בהקדם האפשרי מתוך התעלמות מחילוקי הדעות והסכסוכים שביניהם. אנו נכונים לשבת גם עם מי שיש לנו עמם חילוקי דעות, למען פלסטין אנו מוכנים לשבת אפילו אתם. מצרים מוכנה למלא את חובתה במלואה. נחזיר את כוחותינו מתימן ונקים יחידות חדשות אם יהיה צורך בכך. נשלח אל הליגה [הערבית] הודעה לזמן כינוס בהקדם האפשרי.

75. אל-ג'האד, עמאן, 12.12.1963.

76. אל-דפאע, עמאן, 8.12.1963.

77. אל-מנאר, עמאן, 20.12.1963.

נשב וגדבר בכובד ראש, שהרי אין זו בושה להודיע שאין אנו יכולים להשתמש בכוח אם אמנם איננו יכולים לעשות זאת. מערכת פלסטין עלולה להתמשך ועניין הירדן הוא חלק מבעיית פלסטין; או שנאמר שאנו יכולים למנוע אותם בכוח מלהטות את אפיק הירדן, וכל צבאותינו יהיו מוכנים, או שלא נאמר דבר אחד בחדר הישיבות ודבר אחר בחוץ. אני מצדי אפרסם את כל הדברים הנאמרים בחדר הישיבות. אם איננו יכול להילחם אומר בלי בושה שאינני יכול להילחם.⁷⁸

ועידת הפסגה הערבית שביקש נאצר לכנס שימשה לו מוצא מן הסבך שנקלע אליו בסוף שנת 1959. נאצר נוכח לדעת שהפעלת המוביל הארצי קרובה לבוא אבל הוא אינו מסוגל לקיים את הבטחתו משנת 1959 ש'שנת 1963 או 1964 תהיה שנת ההכרעה, כשתשלים ישראל את הכנותיה לביצוע תוכנית הטיית הירדן וההכנות הצבאיות וישראלמו וכוחותינו יהיו מוכנים לפעולה'.⁷⁹ נאצר היה זקוק אפוא ללגיטימציה ערבית כללית כדי לדחות את ההכרעה הצבאית. את הלגיטימציה הזאת מצא בדברי הרמטכ"ל הסורי יוסף שכור, שטען בכינוס הרמטכ"לים הערבים (7-9 בדצמבר 1963) ש'סוריה לא תוכל להטות את מי הירדן בשטחה משום שאם תעשה זאת תתקוף אותה ישראל, תכבוש את מקורות הירדן ואנו לא נוכל לעשות מאומה'. לפיכך, אמר נאצר, ראו את עצמן מצרים וסוריה נתונות במצב של 'היעדר חופש פעולה בשטחן'.⁸⁰ נאצר ביקש 'להגיע לידי פעולה ערבית קולקטיבית כדי להתמודד עם האיום הישראלי', ולכן קרא לכנס ועידת פסגה, והיה סמוך ובטוח שיוכל להכתיב את האסטרטגיה שלו למדינות ערב. הוא האמין שיעלה בידו לגייס את הפוטנציאל החומרי והצבאי הערבי למען אסטרטגיה ארוכת טווח שתבטיח הכנה צבאית מספקת ובעקבותיה ניצחון מכריע במלחמה כוללת עם ישראל, וכו' בזמן תענה על האתגר המידי של הטיית מי הירדן על-ידי ישראל.

שתי דרכי פעולה אפשריות עמדו לפני ראשי מדינות ערב בוועידת הפסגה הראשונה:

- א. 'למנוע בכוח מישראל להשתלט על מי הירדן; פירוש הדבר יוזמה צבאית ערבית נגד ישראל'.
- ב. 'לכצע את התוכנית הערבית [להטות את יובלי הירדן] בתוך השטחים הערביים וכך להשאיר בידיהן [של מדינות ערב] את הכמות המרבית של מי הנהר, ובהיבעת לנקוט צעדים צבאיים כדי להגן על השטחים הערביים מפני התקפה ישראלית'.⁸¹

78. נאצר, רדיו קהיר, 23.12.1963; אל-אהראם, 24.12.1963.

79. חסנין היכל, אל-אהראם, 18.5.1962. היכל מצטט את דברי נאצר מפרוטוקול ישיבת ממשלת קע"ם מסוף 1959, בתקופת האיחוד בין סוריה למצרים, בוויכוח בינו ובין אכרם אל-חוראני.

80. נאצר בנאומו בחלואן, אל-ג'מהוריה, 19.11.1965; ראה גם נאצר, רדיו קהיר, 23.12.1963, 22.2.1964, 1.5.1964, 1.7.1964; נאצר, אל-אהראם, 12-13.3.1965, 20.11.1965; חסנין היכל, אל-אהראם, 18.5.1962, 18.5.1964.

81. ראה: מחמוד ריאד, מוד'קראת, ב, ביירות 1986, עמ' 282-283.

בהכנותיה לוועידת הפסגה ובעת הדיונים דאגה מצרים שהבחירה בדרך הפעולה השנייה תהיה 'המטרה היסודית שיש להגשימה בפסגה'. בפתיחת הוועידה דיבר נאצר על הסכנות הנובעות מן התוכנית הישראלית והבליט את השיבות קיומו של כוח הרתעה ערבי בעת ביצוע תוכניתם של הערבים לניצול מי הירדן. נאצר תמך בהמלצת מועצת ההגנה הערבית מיוני 1961 בדבר הקמת מפקדה ערבית משותפת (מפע"ם), כדי למנוע מישראל להוציא אל הפועל את התוכניות להטות את מי הירדן לנגב. הוא הדגיש באוזני באי הפסגה ש'הכנת תוכנית זו במסגרתה הכללית, וכן הערכת הכוחות וקביעת חלקה של כל אחת ממדינות ערב - כל זה צריך היה להסתיים בתוך ארבעה חודשים מהקמת גרעין המפקדה. הכוחות הערביים צריכים היו להגיש לה את כל הסיוע והמידע הדרוש לה לעבודתה'.⁸² נאצר הוסיף ש'למרות החלטה זו משנת 1961 טרם הוחלל בביצועה עד כה בגלל המחלוקות המדיניות, וכך יכולה היתה ישראל לנצל את עמדת הערבים ולזרוז את ביצוע תוכניותיה'. על ההמלצה הזאת חזרו הרמטכ"לים הערבים בכינוסם בדצמבר 1963,⁸³ אמר נאצר. לעומתו דרש אמין אל-חאפז, נשיא סוריה, לפתוח במלחמה נגד ישראל 'ולשים קץ לכיבוש פלסטין', ולדעתו 'זה עדיף מלדון בניצול מי הירדן'. נאצר השיב שאם עדיין איננו מסוגלים להתגונן, איך נעבור להתקפה, וחוזר על דברי הרמטכ"ל הסורי בכינוס הרמטכ"לים על הצורך 'בהשלמת ההגנה קודם שחושבים על התקפה'.⁸⁴

ועידת הפסגה הראשונה 'לא הבחינה בין תוכנית ישראל להטיית מי הירדן מצד אחד ובין הסכנה שבקיום ישראל עצמה מצד שני ובין "חיסול ישראל סופית" [מרכאות במקור] מצד שלישי'. הפסגה טיפלה בכל אלה 'מתוך הבנה אסטרטגית אחת', ובהקדמה להחלטותיה נאמר:

הקמת ישראל היא הסכנה היסודית והמאבק בה מוסכם על האומה הערבית בכללותה. ומאחר שקיום ישראל הוא בגדר סכנה המאיימת על האומה הערבית, הטיית מי הירדן על-ידיה מכפילה את סכנותיה לקיום הערבי. לכן על מדינות ערב להכין את התוכניות הנחוצות לטפל בצדדים המדיניים, הכלכליים והחברתיים, כדי שאם לא יושגו התוצאות הדרושות יהיו ההכנות הצבאיות הערביות הקולקטיביות, לאחר השלמתן, האמצעי המעשי האחרון לחיסולה של ישראל סופית.⁸⁵

לפיכך החליטה הפסגה הראשונה החלטות בשלושה תחומים:

1. הטיית יובלי הירדן: תוקם 'רשות לניצול מי הירדן ויובליו' שתהיה מופקדת על 'תכנון, תיאום ופיקוח על ביצוע התוכניות הערביות הקשורות בניצול מי הירדן

82. הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 263.

83. נאצר, אל-אהראם, 14.1.1964; מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 284.

84. מחמוד ריאד, שם, עמ' 284.

85. נוסח החלטת הפסגה הראשונה, מס' 11, מיום 17.1.1964, הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 260.

ויובליו, המבוצעות על ידי מדינות ערב הקשורות בכך. בשלב המידי הוקצו 6.25 מיליון לירות סטרלינג לביצוע התוכנית (לכל הוצאות התוכנית הוקצו 56 מיליון לירות סטרלינג). ה'רשות' תכין תוכנית מפורטת לביצוע התוכנית. עם פתיחת הדיון בסוגיה זו פירט הדוקטור אחמד סלים (יושב ראש הרשות) את התוכנית הערבית המוצעת להטיית יובלי הירדן, וציין שביצועה אמור להסתיים בתוך שמונה שנים לפחות מתחילתה (ההערכה היתה שהביצוע יארך 8-12 שנה), והוצאותיה הראשוניות יגיעו לסכום של כ־70 מיליון לירות סטרלינג.⁸⁶

2. הקמת מפקדה מאוחדת: הוחלט להקים מיד מפקדה ערבית מאוחדת [מפע"ם] לצבאות מדינות ערב, שתפקידה יהיה לתגן על ניצול מי הירדן ויובליו ... לפי הארגון והסמכויות שאישרה מועצת ההגנה הערבית בישיבתה ביוני 1961. הגנרל עלי עאמר (מצבא מצרים) נתמנה למפקד כללי של המפע"ם. 'הקמת גרעין המפע"ם תיעשה בתוך חודש, ואילו המפקדה כולה תאוּש בהדרגה בתוך חודשיים ... וכל מדינות ערב מתחייבות להקים ולהקצות את הכוחות שתציע המפע"ם, ומועצת ההגנה המשותפת תאשר את הקמתם וייעודם. מדינות ערב מתחייבות להקל על המפע"ם בפעולתה ולבצע את כל בקשותיה והמלצותיה'. הוקצבו 154 מיליון לירות סטרלינג לרכש צבאי בשביל סוריה, ירדן ולבנון.⁸⁷

לפי החלטה זו של הפסגה הראשונה החליטה מועצת ההגנה בישיבתה ב־30.1.1965 על הגדרת סמכויות המפע"ם, ובכלל זה משימותיה בתחום תכנון המבצעים וניהולם, הכנת הכוחות למלחמה ותיאום שיתוף הפעולה הצבאי בין המדינות החברות. כמו כן אישרה מועצת ההגנה את תוכנית המפע"ם להגנה על התוכניות הערביות לניצול מי הירדן ויובליו.⁸⁸

3. הישות הפלסטינאית: הפסגה החליטה ש'אחמד אל-שוקירי נציג פלסטין בליגה הערבית ימשיך במגעיו עם המדינות החברות [בליגה הערבית] ועם העם הפלסטינאי מתוך כוונה להקים את היסודות הנכונים לארגון העם הפלסטינאי, וכדי לאפשר לו למלא את תפקידו בשחרור מולדתו ו[ב]הגדרתו העצמית'.⁸⁹ זו היתה ההחלטה האופרטיבית הראשונה שהתקבלה - לא רק פה אחד אלא אף בדרג הבכיר ביותר - למען החיאת הישות הפלסטינאית, והיא סללה את הדרך לפני שוקירי להקים את אש"ף ביוני 1964.

בוועידת הפסגה הראשונה ניסו מדינות ערב להתמודד עם אתגר הטיית מי הירדן

86. נוסח החלטות הפסגה מס' 12, 13, 14, מיום 17.1.1964, הית'ם אל-כילאני, שם, עמ' 263; מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 284, 286.

87. החלטות הפסגה הראשונה, מס' 12, מיום 17.1.1964, הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 264; מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 285.

88. החלטות מועצת ההגנה הערבית במושב החמישי, מס' 2, 5, 7, מיום 10.1.1965, הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 264.

89. אחמד אל-שוקירי, מן אל-קמה אלא אל-הוימה, בירות 1971, עמ' 50; עבד אל-ח'אלק חסונה, מוכיל הליגה הערבית, מוסר על החלטות הפסגה הערבית, אליאהראם, 18.1.1964.

על-ידי ישראל בלי להסתבך אתה במלחמה. בפסגה השנייה (בספטמבר 1964) אישרו מדינות ערב את תוכניות ההסיה הערביות ואת התוכנית הצבאית להגנה על מפעלי ההסיה, ונתנו את האות להתחלת ביצוען. בפסגה השלישית (בספטמבר 1965) התלבטו מנהיגי ערב בין רצונם להמשיך בעבודות הטיית יובלי הירדן ובין חוסר יכולתם למנוע את ישראל מלפגוע במפעלי ההסיה האלה, בשל עליונותה הצבאית ובעיקר בשל עליונותה באוויר.

כדי לעמוד באתגרים האלה הכתיב נאצר לעולם הערבי אסטרטגיה חדשה ובמרכזה 'תפיסת השלבים'. עקרונותיה של האסטרטגיה הזאת אושרו בפסגה השנייה והצעדים הצבאיים לביצועה אושרו בפסגה השלישית. האסטרטגיה 'הגדירה בפעם הראשונה בתולדות הפעולה הערבית בכתב את הנוסחה המלאה למערכה עם ישראל, את יעדה הסופי של הפעולה הערבית הקולקטיבית ואת האמצעים והשלבים להשגתה'.⁹⁰ החידוש שבאסטרטגיה הזאת היה בזניחת התפיסה בדבר פתרון כולל של הסכסוך הערבי-ישראלי על-ידי 'שחרור פלסטין והשבת זכויותיו של העם הפלסטיני', ואימוץ דרך פתרון בשני שלבים: הטיית יובלי הירדן תחילה ו'שחרור פלסטין' אחר-כך. הפסגה הערבית השנייה קבעה ש'המטרה הערבית בתחום הצבאי היא בעלת שני שלבים':

שלב א: המטרה הראשונה והמידית ('הדף אוולי עאג'לי'): 'חיוק ההגנה הערבית כדי שתבטיח למדינות שבהן זורמים יובלי הירדן חופש פעולה ערבי בשטחים הערביים'. הכוונה היתה להקים כוח הגנה ערבי יעיל על-ידי התעצמות צבאות ערב, ביחוד במדינות העימות ירדן, סוריה ולבנון. בניית הכוח הערבי הזה אמורה היתה להימשך לפי דעת מפקד המפע"ם שלוש שנים לכל היותר, כלומר עד סוף 1967 או ראשית 1968, והוקצו לה 150 מיליון לירות מצריות. עוד הוחלט 'להשלים את ריכוז הכוחות המיוחדים מסעודיה, עיראק וסוריה, שנועדו לסייע לירדן ולבנון, כדי שיוכלו לזנק אל יעדיהם במקרה של התקפה מצד ישראל או אפשרות של התקפה שכזאת. יתר מדינות ערב מתחייבות שכוחותיהן יעמדו בכוננות להדוף תוקפנות שכזו מיד'. הוועידה העניקה למפקד הכללי של המפע"ם את 'הזכות המלאה להזיז כוחות צבאיים ממדינה למדינה'.⁹¹

בתקופת המעבר של הכנת הכוח היה על מדינות ערב להימנע מהסתבכויות בגבולן עם ישראל שעלולות להביא לידי מלחמה כוללת. כוונתו של נאצר היתה שבתום השלב הזה יוחזר למדינות ערב חופש הפעולה שלהן בתוך שטחן הריבוני, על-ידי הקמת כוח צבאי ערבי שירתיע את ישראל וידחק אותה למגננה.

שלב ב: המטרה הערבית הלאומית הסופית ('הדף קומי גיהאי'): בפסגה השנייה הוחלט ש'היעד הסופי [בתחום הצבאי] הוא שחרור פלסטין מן האימפריאליזם

90. הסנין היכל, אליאהראם, 15.9.1964.

91. נוסח ההחלטות הסודיות של הפסגה הערבית השנייה, מס' 18, 19, מיום 11.9.1964. הית"ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 262–263; מחמוד ריאד (לעיל, הערה 61), עמ' 293–294.

הציוני, ובניסוחו של נאצר: 'חיסול האימפריאליזם הישראלי והחזרת אדמת פלסטין'. על מפקד המפע"ם (רמטכ"ל צבא מצרים) הוטל אפוא להכין תוכנית מפורטת להשמדת ישראל, והוא הגיש אותה לפסגה השלישית וזו אישרה אותה. באותה ועידה הוקצבו עוד 200 מיליון לירות מצריות לחיזוק צבאות סוריה, ירדן ולבנון, כדי 'לעבור משלב ההגנה לשלב ההתקפה'.⁹²

כדי להגשים את 'המטרה הלאומית-הערבית הסופית של שחרור פלסטין' החליטה הפסגה השנייה כדלקמן:

1. להשלים את בניית הכוח הערבי שנועד למימוש המטרה הזאת, ולגייס לשם כך את כל משאבי הערבים בתחום הצבאי, הכלכלי והמדיני.
2. המפע"ם תכין תוכנית מפורטת, לרבות סדר הכוחות, הציוד, הכספים והזמן הנחוצים להשגת המטרה.
3. כל מדינה תפרט את אפשרויותיה להגיש עזרה בכוח אדם ובממון לתגבור כוחותיהן של המדינות הערביות הגובלות עם ישראל וזקוקות לסיוע שכזה; כמו כן תגדיר כל מדינה את הדרכים שבהן תשתתף בנשיאה באחריות למימוש המטרה הלאומית הכלל-ערבית ('קומיה') הזאת.
4. המפקד הכללי יכין בתוך שנה תוכנית מפורטת לשחרור פלסטין מן האימפריאליזם הציוני, לפי הכוחות העומדים לרשותו, ויגיש אותה לוועידת הפסגה הבאה.
5. המפקד הכללי יהיה רשאי לבצע תנועות צבאיות [כלומר להזיז כוחות צבא] ממדינה למדינה, בתנאי שיביא בחשבון - אם יעשה זאת לפני פרוץ המלחמה - את החוקים הנתוגים בכל מדינה [הסעיף המיוחד הזה נוסף לפי דרישתה של לבנון].⁹³

לדעתו של נאצר היתה המלחמה עם ישראל בלתי נמנעת.⁹⁴ עם זאת עמדה ביסוד תפיסת השלבים שלו השאיפה שלא להסתבך במלחמה עם ישראל כל עוד אין הניצחון בטוח. את עמדתו זו הביע נאצר הן בגלוי והן בשיחות פנימיות ובמגעיו עם דיפלומטים ערבים, והיא קיבלה משנה תוקף לנוכח דרישותיה של סוריה מן המפע"ם (כלומר ממצרים) להסלים את המצב בשל פגיעתה של ישראל בעבודות ההסיה שעשו הסורים (במרס 1965).

נושא ההסיה נידון בפורום בין-ערבי - אחרי הפסגה הערבית הראשונה - בכינוס

92. נוסח החלטת הפסגה השנייה, מס' 18, מיום 11.9.1964, הית"ם אל-כילאני (לעיל, הערה 153), עמ' 260; נאצר, רדיו קהיר, 31.5.1965; אחמד אל-שווקרי (לעיל, הערה 89), עמ' 143-144; דוח מפקד המפע"ם אל הפסגה השנייה והשלישית, אחמד אל-שווקרי, עלא טריק אל-הזימרה, בירות 1952; עמ' 262-269; חסנין היכל, אל-אהראם, 15.9.1964; אל-אהראם, 5.6.1965; אל-חיאט, 10.9.1964; אל-ג'רידה, 10.9.1994.
93. החלטת הפסגה השנייה (לעיל, הערה 92); אחמד אל-שווקרי (לעיל, הערה 89), עמ' 143-144; מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 294-295.
94. ראה: ג'מאל עבר אל-נאצר, פלסטין מן אקוואל אל-ראיס, קהיר (ללא שנת הוצאה), עמ' 139-142.

של ראשי המשלחות הערביות לוועדות שביתת הנשק, שנערך מ־27 בפברואר עד 1 במרס 1964 בירושלים (המזרחית) ובעמאן. נציג ירדן העלה לדיון את שאלת 'הטיית נהר הירדן על־ידי ישראל, ובאיוז מידה יש בכך משום הפרה של הסכמי שביתת הנשק'. בתום הדיון החליטו באי הכינוס:

הטיית נהר הירדן על־ידי ישראל אל הנגב מדרום לבאר־שבע היא בגדר הפרה של סעיף 2 בהסכם שביתת הנשק הירדנית, שלפיו אין אף צד מן הצדדים רשאי לעשות מעשה שיצניק לו הישג צבאי או מדיני. [לפי הנוסח העברי הרשמי של סעיף 2.1 בהסכם שביתת הנשק ישראל-ירדן (3.4.1949): 'הצדדים מכירים בעיקרון שאין לזכות ביתרון צבאי או מדיני בתקופת ההפוגה עליה פקדה מועצת הביטחון']. וכן [הפרה] של סעיף 4, ולפיו נקבעו קווי שביתת הנשק בלי לפגוע בהסדרים המקומיים, בקווי הגבול ובתביעותיהם של שני הצדדים בעתיד. [למעשה מדובר בסעיף 6.9, ולפיו 'קווי שביתת הנשק שהוגדרו בסעיפים 5 ו־6 של הסכם זה נקבעו בהסכמת הצדדים בלי להרוץ מראש הסדרים טריטוריאליים או קווי גבול לעתיד לבוא או תביעות של צד מן הצדדים בעניינים אלה']. כמו כן [זוהי הפרה] של סעיף 5 בהסכם שביתת הנשק עם סוריה, שלפיו הצעדים הקשורים בקו שביתת הנשק ובאזור המפורז אין לפרשם כאילו הם קשורים בצעדים סופיים בעלי אופי אזורי (אקלימי) שהם מעניינם של שני הצדדים. [זוהי הנוסח העברי הרשמי של סעיף 5.1 בהסכם שביתת הנשק ישראל-סוריה (20.7.1949): 'מודגש בזה שהסדרים הנקבעים לגבי קו שביתת הנשק בין הכוחות המזוינים של ישראל וסוריה ולגבי האזור המפורז לא יתפרשו כאילו יש להם יחס כלשהו להסדרים הטריטוריאליים הסופיים הנוגעים לשני הצדדים של הסכם זה']. וכן [הפרה] של יתר הסכמי שביתת הנשק שבהם יש סעיפים דומים; וזאת מאחר שהטיית הנהר - 1. מעניקה לישראל הישג צבאי ברור, מפני שהיא מסירה מכשולים צבאיים שהיו קיימים בעת ההסכם, וסילוקם מהווה שינוי צבאי יסודי. 2. מעניקה לה [לישראל] הישג מדיני בשל הגדלת מספר התושבים, והישג כלכלי על־ידי הגדלת ההכנסות, ובשל כך תיהנה מרווח צבאי ומדיני. 3. [ההטייה] פוגעת בערבים פגיעה כלכלית מפני שהיא מונעת עיבוד אדמות ערביות, ופוגעת בתעשיות שסביב ים המלח בשל ירידת (גובה פני) המים בים, ובעצם היותה הישג צבאי ומדיני של ישראל.⁹⁵

95. ראה פרוטוקול כינוס יושבי־ראש המשלחות הערביות לוועדות שביתת הנשק במושבם השני בירושלים, מ־27.2.1964 עד 1.3.1964, מסמכי שלל ירדניים בסיווג 'סודי ביותר'. לנוסח העברי הרשמי של הסכם שביתת הנשק ישראל-ירדן מיום 3.4.1949 ראה ימימה רוזנטל, תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ג, ירושלים תשמ"ג, עמ' 713, 716. להסכם שביתת הנשק בין ישראל לסוריה מיום 26.7.1949 ראה עמ' 725.

התוכנית הערבית להטיית יובלי הירדן, 1964

התוכנית הערבית התבססה על המלצות הוועדה הטכנית ליובלי הירדן שהוגשו לוועידת הפסגה הערבית השנייה, וזו אישרה אותה ונתנה את האות לתחילת ביצועה. ואלה פרטיה של התוכנית:

א. הטיית היובלים שבשטח לבנון

1. החצבאני העליון: תעלה ממעיינות החצבאני שבאזור תַּצְבֵּינָא ותעלה מוואדי שַׁפְּעָא, שבהן יזורמו המים אל מנהרת פּוֹפְכָא ומשם אל הליטאני (המפעל הזה תוכנן להזרים 40-60 מיליון מ"ק בשנה).
 2. החצבאני התיכון: שתי נקודות הטיה - האחת באפיק החצבאני עצמו והשנייה בוואדי סְרִיד. מי החצבאני וואדי סרִיד יזורמו בתעלה אל הבניאס ומשם אל הירמוך. לפי התוכנית יועברו כך לסוריה 20-30 מיליון מ"ק מים בשנה (אם לא תטה לבנון את מי השטפונות של החצבאני אל הליטאני תוכל תעלת סרִיד להטות עד 60 מיליון מ"ק בשנה).
 3. מעיין וואני שבאפיק החצבאני התחתון: תעלת השקיה לניצול מקומי על אדמת לבנון (16 מיליון מ"ק בשנה), תעלה להשקיית אדמות בסוריה (שמונה מיליון מ"ק בשנה), ושלוש יחידות שאיבה שיעבירו את עודפי הוואני לסוריה באמצעות תעלת סרִיד-בניאס (כ-26 מיליון מ"ק).
- בסך-הכול נועדה התוכנית בתחומי לבנון להטות 100-140 מיליון מ"ק ממי החצבאני, לעומת המכסה - 35 מיליון מ"ק - שנקבעה ללבנון בתוכנית ג'ונסטון משנת 1955. עלותו של חלק זה בתוכנית נאמד בכשני מיליון לירות סטרלינג וזמן ביצועה נאמד ב-18 חודשי עבודה. יש לציין שבתוכנית ג'ונסטון הוקצו ללבנון 35 מיליון מ"ק ממי החצבאני ולסוריה לא הוקצו מים מנחלי חצבאני וואני כלל, ואילו לפי התוכנית הערבית בתחומי לבנון יוטו בפועל כ-85-115 מיליון מ"ק.

ב. ההטות בשטח סוריה

1. הטיית הבניאס: לפי התוכנית להטיית מי הבניאס תיחפר תעלה שאורכה 73 קילומטרים בקו הגובה 350 מטר מעל פני הים, וזו תחבר את הבניאס אל הירמוך. התעלה תטה את הזרימה האיתנה בבניאס וכן את עודפי המים שיועברו מן החצבאני (כולל סרִיד-וואני). עם הטיית הבניאס יופנו 90 מיליון מ"ק ממי הנהר להשקיית הקרקעות שבסביבת הנהר. לביצוע התוכנית הוקצו 18 חודשים ועלותה נאמדה בכחמישה מיליון לירות סטרלינג (כולל שתי מנהרות), כלומר כשני מיליון לירות סטרלינג יותר משנקבע בתוכנית הערבית.
2. מפעל בטיח'ה: הסורים חששו שאם יממשו הערבים את תוכניות ההטיה שלהם תמנע ישראל מתושבי עמק בטיח'ה להמשיך ולשאוב 22 מיליון מ"ק בשנה ממי הירדן לפי האמור בתוכנית ג'ונסטון. כדי לספק את המים הדרושים לתושבי הבטיח'ה נכלל בתוכנית הערבית מפעל מקומי, שנועד לספק את צריכת הכפריים באמצעות חפירת תעלות ראשיות ומשניות מן הכינרת.

ג. התוכניות בתחום ירדן

בתחומי ממלכת ירדן תוכנן להקים סכר (סכר מְחַיֵּיבָה) על הירמוך בכושר איגום של 200 מיליון מ"ק מים. לפי התוכנית תימשך העבודה 30 חודש ותעלה 10.25 מיליון לירות סטרלינג. סכר מְחַיֵּיבָה (וכן סכר מְקַרֵּיין) יפגע בישראל אם ישולב בתוכניות ההטיה של מקורות הירדן הצפוניים, ובלעדיו יורמו כל המים המוטסים בחזרה לאפיק הירמוך וישבו אל אפיק הירדן מדרום לכינרת. חוץ מן התוכנית הזאת עלו שאר התוכניות שבתחום ירדן בקנה אחד עם עיקריה של תוכנית ג'ונסטון.⁹⁶

עם ביצוע התוכנית הערבית במלואה עתידה היתה ישראל להפסיד כשלושה רבעים מספיקת הבניאס והחצבאני (והוואזני כולו) וכשליש מכמות המים שתוכננה לזרום במוביל הארצי, אם מביאים בחשבון את הקצבת המים למדינות ערב לפי תוכנית ג'ונסטון. ברור היה שגריעת כמות מים גדולה כל־כך מישראל עלולה להביא לידי עלייה ניכרת בשיעור המליחות של מי הכינרת.

התוכנית הערבית אף מאפשרת ניצול מקומי של מקורות הירדן בסוריה ובלבנון וניצול מקיף של מי הירמוך ומי ההטיות בשטח נרחב בממלכת ירדן. בתוכנית שני יסודות: האחד, מפעלים מקומיים לניצול מרבי של המים באזורים קרובים, כלומר מפעלים שאינם חורגים למעשה מהקצבות תוכנית ג'ונסטון; והשני, מפעלים המיועדים להטות את המים למרחקים לשם פגיעה בישראל: המנהרה מן החצבאני אל הליטאני, הטיית העודפים מן החצבאני התחתון והוואזני אל הבניאס והטיית הבניאס אל הירמוך.

התוכנית הערבית להטיית יובלי הירדן במבחן הביצוע

ועידת הפסגה הערבית השנייה (בספטמבר 1964) החליטה 'להתחיל מיד בביצוע העבודות הטכניות לניצול מי הירדן ויובליו', וכן 'להשלים את ריכוז הכוחות המיוחדים מסעודיה, עיראק וסוריה, שנועדו לסייע לירדן ולבנון, כדי שיוכלו לזנק אל יעדיהם במקרה של התקפה מצד ישראל או אפשרות של התקפה שכזאת. יתר מדינות ערב מתחייבות שכוחותיהן יעמדו בכוננות להדוף תוקפנות שכזו מיד'.

לפי הערכת מפקד המפע"ם תצא ישראל ל'פעולה צבאית באחד משלבי ביצועה של התוכנית הערבית', עם השלמת העבודות או בסמוך למועד זה. אם כך תפעל תסתבך ישראל לדעתו במלחמה שמדינות ערב כבר מוכנות לקראתה.

שלבי ביצועה של תוכנית ההטיה בלבנון

לבנון קיוותה שהחלטות הפסגה הערבית השנייה לא יחייבו אותה לזקוט צעדים מידיים לביצוע תוכנית ההטיה בשטחה. כדי להשהות את ביצוע חלקה בביצוע הצעדים הטכניים נקטה אפוא לבנון כל מיני תמרונים: היא ביקשה שוב ושוב להכניס

96. פרטי התוכנית פורסמו בעיתון אל־ג'מהוריה, קהיר, ב־24.10.1964.

שינויים בתוכניות המים הערביות; האטה במכוון את ביצוע הסקרים בשטחה; ניהלה בעצלתיים את הפעילות המנהלית הנוגעת להטיה (כגון הפקעת קרקעות והקצאת כספים); העלתה טיעונים צבאיים הקשורים בהגנה על מפעלי ההטיה (היעדר הוראה מפורשת של המפע"ם להתחיל בעבודות ועיכוב בתגבור צבאה להגנת העבודות); תבעה לקבוע את תחנת השאיבה על הוואני בשטח סוריה; נקטה סחבת בעניין הסיכום על חלוקת המים בין לבנון לסוריה; ודרשה לדחות את ביצוע עבודות ההטיה בשטחה עד שיושלמו עבודות ההטיה של הבניאס והירמוך.

אבל כבר בשלהי דצמבר 1964 החלה מצרים ללחוץ על לבנון בכל מיני דרכים להתחיל בעבודות ההטיה. ניצנים ראשונים ללחץ הזה נראו במסע תעמולה שיוזמה מצרים בעיתוני לבנון הפרו-מצריים⁹⁷ ובעיתונות המצרית.⁹⁸ המערכה כוונה בעקיפין כלפי נשיא לבנון החדש, שארל חלו, שנכנס לתפקידו ב-23.9.1964. בראשית 1965 גבר לחצה של מצרים על לבנון הן באמצעות המפע"ם והן בפורומים בין-ערביים לפתוח בעבודות. הדבר בא לידי ביטוי בכינוס של ראשי הממשלות של מדינות ערב ('פסגה-זוטא') שנערך בקהיר ב-9 ובי"ט בינואר 1965, ובו נתבעה לבנון בתוקף להתחיל בהקמת משאבות הוואני בשטחה. באותה פסגה-זוטא נידונו ואושרו החלטות מועצת ההגנה הערבית, שהתוועדה לפני כינוס הפסגה, בעניין ההטיות בלבנון ובשאלת מיקומה של תחנת השאיבה של מי הוואני. מועצת ההגנה הסתמכה על דוח מפקד המפע"ם והציעה שתי אפשרויות: האחת, לקבוע את המשאבה בשטח סוריה (במערב שבצ'א), והדבר יחייב להציב דרך קבע יחידה סורית (בגודל חטיבה) בשטח לבנון בגזרת מרג'עין ולהבטיח שהכוח הזה יקבל אספקה סדירה; האחרת, למקם את המשאבה בשטח לבנון (בסביבת כפר ע'ג'ר).

ראש ממשלת לבנון צידד באפשרות הראשונה משיקולים צבאיים וטכניים, אבל התנגד להצבת חטיבה סורית בלבנון משיקולים פרלמנטריים (כלומר בשל הצורך לקבל את אישור הפרלמנט הלבנוני לצעד שכזה, כמתחייב מהחלטות ועידת הפסגה השנייה). לבנון חששה מכניסתם של כוחות סוריים לארצה ומפני השפעתם על המצב

97. ראה לדוגמה אלי-חאדאת', ביירות, 11.12.1964. במאמר שכותרתו 'האם לבנון חברה בליגה הערבית או בברית נאט"ו', נכתב: 'בתוך פחות משבועיים אירעו כמה אירועים המעמידים בספק את "אי הזדהותה" של לבנון ומעוררים את השאלה אם לבנון עצמאית או שמא היא גרורה של ארצות-הברית ... האם נכון הדבר שמנהיגים לבנונים מתערבים לטובת הסתננות ציונית למדינה? האם נכון שכמה קציני צה"ל באים בחשאי לבלות חופשת סוף שבוע בביירות? האם נכון שהפזורה הלבנונית בחוץ-לארץ משתפת פעולה עם היהודים?'. במאמר אחר באותו גיליון מזהיר הכותב את מבקרי המצב הכלכלי במצרים, ובעיקר את העיתונאים האנטי-מצריים: 'הגיונם השכיר אינו שווה מאומה, ועל כן עליהם להודות לאל, שכן ברגע שהמהפכנות הערבית תרגיש שיש בהם משום סכנה ממשית נגדה או שהם מעכבים את התקדמותה, היא תדרוס אותם ותמחקם מן העולם'.

98. ראה אל-ג'מهوريיה, קהיר, 26.12.1964. המאמר עולה עלולה להיהפך להונג-קונג, וכן ש'בלבנון וכלכלי בלבנון ומוזיה מפני הסכנה שהיא עלולה להיהפך להונג-קונג, וכן ש'בלבנון הדמוקרטית מוזיפת והלבנונים מתגאים בה ... בעוד שזו היתה הדרך הטבעית האימפריאליסטית לקניית הסוכנים והעיתונאים נגד האינטרסים של העם הלבנוני עצמו'.

הפנימי.⁹⁹ מאחר שלא היה אפשר להגיע לכלל הכרעה הניחה המועצה את ההחלטה בידי מפקד המפע"ם, עלי עאמר, וזה תבע מן הלבנונים לבחור 'מיד' באחת משתי האפשרויות האלה. לבסוף החליט עאמר שהמשאבה תוקם בשטח לבנון והמועצה אישרה את החלטתו. לבנון נאלצה אפוא להיכנע לתכתיבה של המפע"ם (כלומר לתכתיב מצרי) ולסגת ממדיניות ההשגחה שנקטה עד אז. במועצה היו הכול תמימי דעים עם ההחלטה, ולדברי שוקירי, שהשתתף בדיונים, 'לבנון החלשה נכנעה'.¹⁰⁰ אבל מבחינת לבנון היה זה הרע במיעוטו, ואמנם העיתון אל-חיאת הסביר, לא בלי הדלפה ממקורות רשמיים, את השיקולים שעמדו לפני לבנון כש'נכנעה' לעמדת עאמר:

א. אם תוקם תחנת השאיבה בשטח סוריה תהיה לבנון נאלצת לפתוח את גבולה לפני כוחות ערביים כדי שתוכל למלא את תפקידה ההיסטורי.
ב. אם תסרב לבנון לכניסתם של כוחות ערביים לשטחה יהיה עליה להקים את התחנה בשטחה. אפשרות זו עדיפה ללבנון בשל כמה גורמים: ריחוקו של אתר המשאבה בלבנון מגבול ישראל לעומת המקום המיועד להקמתה בסוריה; מן הבחינה הטכנית עדיף להזרים את המים מלבנון מגובה נמוך ולא לשאוב אותם ממקום גבוה בשטח סוריה; כך תימנע לבנון מכניסתם של כוחות ערביים לשטחה; ולבנון לא תסבול מתגובת ישראל מפני שהוואני זורם כולו בשטח לבנון והחוק הבין-לאומי מתיר ללבנון לעשות במימיו כרצונה.¹⁰¹

אין ספק שהטיעונים האלה נועדו גם לענות על הביקורת שמתחו הנוצרים בלבנון על הכניעה ללחצה של מצרים. לעומת זאת, אילו היתה לבנון עומדת בסירובה היה הדבר גורם להגברת התעמולה וההסתה מצד המוסלמים בלבנון נגד הממשלה. ממשלת לבנון אף חששה שאם תדחה את תביעת המועצה יחולל הדבר תגובות לאומניות מחוץ למדינה ואלה ישפיעו על המצב הפנימי. ואמנם בלילה של 22.1.1965, בתום הדיון בהחלטות הפסגה-זוטא, אישר בית הנבחרים הלבנוני את הקו שנקט ראש הממשלה. מניעיו של עלי עאמר (או של מצרים) בלחצו על משלחת לבנון נבעו בעיקר מן הרצון להתחיל סוף-סוף בביצוע תוכנית ההטיה - 'תכלית הקיום' של המפע"ם, שהתחייבה בוועידת הפסגה השנייה להגן על מפעלי ההטיה. דרישתה של סוריה להציב חטיבה מצבאה בגזרת מרג'עיון בלבנון אם תיעשה שאיבת מי הוואני משטחה שימשה תבסיס לאלץ את לבנון להשתלב בביצוע תוכנית ההטיה. בעיני סוריה נחשבה גזרת מרג'עיון 'דלת אחורית' לדמשק (ציר מרג'עיון-מיסלון-דמשק). יצוין שגם לאחר החלטת הפסגה-זוטא הוסיפה לבנון להתמהמה בביצוע חלקה בתוכנית ההטיה. בשל כך היא ספגה ביקורת - מתונה אמנם - מצד חסנין היכל

99. על עמדת לבנון ושיקוליה ראה מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 293-294. התברר שהחששות האלה נכונים - במהלך מלחמת האזרחים בלבנון נכנסו כוחות סוריים גדולים ללבנון (ב'1976), והם עדיין מוצבים שם.

100. שוקירי מביא פרטים על דיוני הפסגה-זוטא, ראה: אחמד אל-שוקירי, עלא טריק אל-הזימה, עמ' 12-18.

101. אל-חיאת, 12.1.1965.

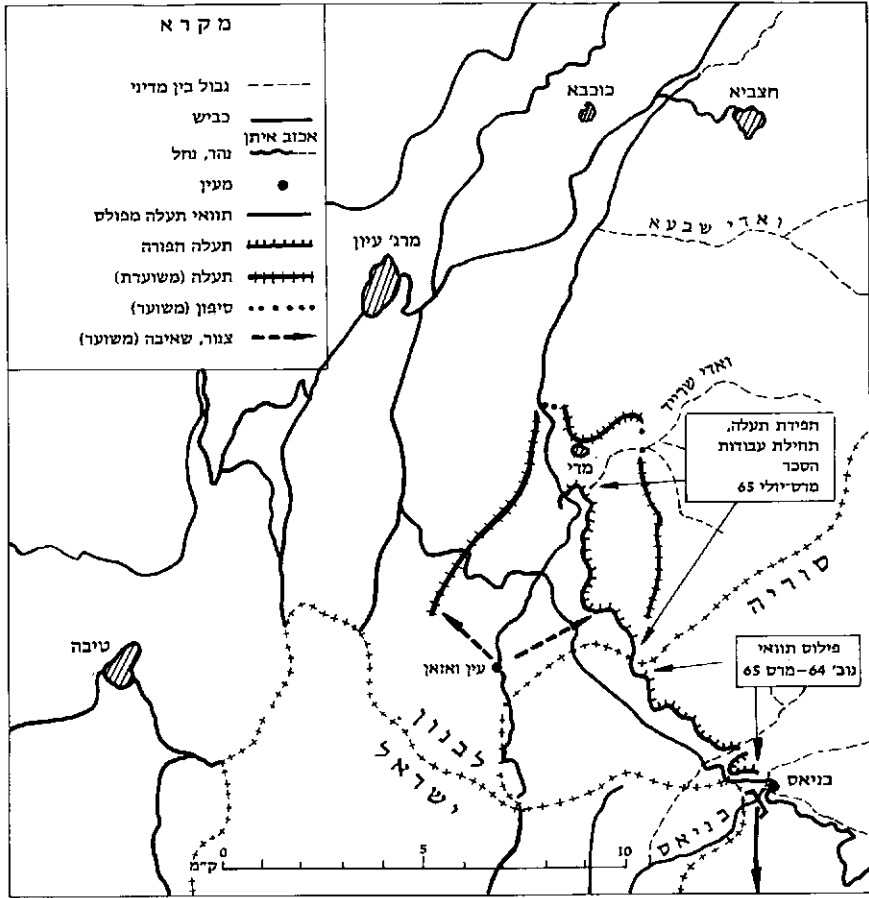
במאמר באל-אהראם: 'עד לרגע זה לבנון אך מדברת ואינה ממלאה את התחייבויותיה', כתב היכל.¹⁰² המאמר עורר חששות בצמרת השלטון בלבנון שמא מצרים עומדת לפתוח במסע תעמולה נגד לבנון בשל העיכובים בביצוע תוכנית ההסיה, תעמולה שעלולה לעורר קשיים פנימיים לממשלה, ולכן פנו הלבנונים אל המצרים וביקשו למתן את הביקורת על ממשלתם ועל העומד בראשה, הנשיא חלו. ביחוד חששו מנהיגי לבנון שמא תיעשה 'שאלת פלסטין' לסלע מחלוקת עדתי פנימי בין המוסלמים לנוצרים. על רקע זה הכריז שר ההסברה הלבנוני ב-20.3.1965 ש'לבנון מוכנה להתחיל בהטיית יובלי הירדן, אבל טרם קיבלה את הוראות המפע"ם בעניין זה',¹⁰³ אף-על-פי שבינתיים כבר החלו הלבנונים בהכשרת תוואי ההסיה. דומה שלאחר מאמרו של היכל לא המשיכה מצרים בתעמולתה נגד ממשלת לבנון, וייתכן שחזלה מכך גם כדי שלא לחזק את ידי הנוצרים בהתנגדותם לשיתוף הפעולה הערבי נגד ישראל, בשעה שמצרים מעוניינת לשמור על אוירת הפסגה, שביצוע תוכנית ההסיה היה אחד ממרכיביה.

לנוכח הלחצים האלה נאלצו הלבנונים לפתוח בביצוע תוכנית ההסיה הלכה למעשה. במהלך מרס 1965 הוחל בעבודות ראשונות בחצבאני התיכון (בוואדי סריד) ובהכשרת תוואי ההסיה ממפגש החצבאני והסריד לעבר גבול סוריה. כמויות המים שתוכננו באתרי ההסיה האלה (10-30 מיליון מ"ק) לא חרגו מתוכנית ג'ונסטון, ולכן סברו הלבנונים שאין הם מסתכנים בתגובה ישראלית. אבל לפי שעה לא נענו הלבנונים לדרישת 'הרשות לניצול מי הירדן ויובליו' להתחיל בביצוע כל תוכניות ההסיה בשטח לבנון.

לקראת כינוסה של ועידת פסגה-זוטא שנייה במאי 1965 עשתה לבנון מאמצים מיוחדים לשכנע את נאצר להסכים להפסקת העבודות בלבנון ובעיקר בתעלת הוואני ובמתקן השאיבה בשל החשש מפני תגובה ישראלית. פעולות ישראל נגד ההסיה בסוריה (במרס ובמאי 1965) ותגובת המפע"ם ומצרים עודדו את נשיא לבנון לעורר את השאלה בשיחותיו עם נאצר בעת ביקורו בקהיר במאי 1965. חלו ביקש מנאצר להפסיק את עבודות ההסיה בלבנון עד שהמפע"ם תסיים את הכנותיה להגנה על גבולותיהן של מדינות ערב. שתי אפשרויות הציג הנשיא חלו לפני נאצר: אם תמשך לבנון בעבודות ההסיה בשטחה עלולה ישראל לתקוף אותה, ואם תפסיק לבנון את העבודות ביוזמתה תהיה נתונה להתקפות מצד מדינות ערב - והדבר עלול להשפיע גם על המצב הפנימי בלבנון. 'אין אנו יכולים לדרוש מלבנון לעשות מה שאינה יכולה לעשות', השיב לו נאצר. 'אם מדינות ערב אינן יכולות עתה לעמוד מול ההתקפות הישראליות אין לנו [בִּרְתָּה] אלא לדחות את הטיית יובלי הירדן עד

102. חסנין היכל, אל-אהראם, 19.3.1965.

103. אל-חיאת, 21.3.1965. על חששותיה של לבנון להתחיל בעבודות ההסיה מעידה ידיעה באל-חיאת, 21.3.1965, מפי חוגים מדיניים וצבאיים, שבתקרית תל-דן ב-17.3.1965 ניכרת כוונתה של ישראל לעכב את עבודות ההסיה ולהרתיע את לבנון שלא תתחיל בעבודות בשטחה.

מפה 1: תוכנית ההסיה הערבית בלבנון ומיצועה

שנשלים את הכנותינו הצבאיות. עלינו להתייעץ עם מדינות ערב על ההצעה הזאת.¹⁰⁴ כך נתן נאצר לחלו אישור לדחות את ביצוע תוכנית ההטיה. שוקירי כתב בזכרונותיו שבמחצית השנייה של מרס 1965 נפגש אתו שגריר לבנון במצרים, ג'וזף אבו ח'אטר, וביקש שיתערב אצל נאצר בשאלת עבודות ההטיה בלבנון:

יש לך יחסים טובים עם האחראים במצרים, ובייחוד עם נאצר. כבוד הנשיא חלו מעוניין שקהיר תבין את הנסיבות הקשות שלבנון נתונה בהן, ותבדוק אולי יש אפשרות לדחות את העבודה בתוכנית הערבית על אדמת לבנון ... עד שתובטח ההגנה הצבאית הנהוצה; ראינו כבר מה קרה בסוריה ... [הכוונה לתקרית ב־11.3.1965]. עניתי שאינני מאמין בתוכנית ... התוכנית הערבית פירושה בסופו של דבר התנגשות מזוינת עם ישראל, ומה שנחוץ הוא הכנות למלחמה ...

שוקירי השתתף גם בפגישה בין נשיא לבנון לנאצר וכתב עליה את הדברים האלה:

חלו העלה את בעיית המים ואת פחדיה של לבנון מהתקפה ישראלית. נאצר סקר את הבעיה ואמר: 'מה לעשות, הבעת' בסוריה הוא מקור הבעיה, הבעת' הוא שיצר את המשבר ... הסורים הם שהביאו לנו את הבעיה. בעיית הירדן היא חלק מבעיית פלסטין ... ובעיית פלסטין מצריכה זמן ארוך והכנות גדולות. הבעת' רוצה שאשחרר את פלסטין, איני יכול לשחרר את פלסטין; הבעת' העלה את סממת שחרור פלסטין היום ולא מחר. לפני שנייצר מטוסים וטנקים לא נוכל לשחרר את פלסטין ... אבל מה לעשות ... הבעת' רוצה לשלוט בסוריה ... וישלוט במדינות ערב ... לאחרונה ערכנו ועידות פסגה והסכמנו על כל דבר ... ישראל פגעה לאחרונה במקומות העבודה בסוריה ... סוריה צעקה "יש להילחם, יש להתקיף", ואני אומר שלא נוכל להתקיף. לא נוכל להגן בנסיבות הקיימות, צריך להשלים את הכנותינו'. הנשיא חלו שאל: 'מה לעשות כבוד הנשיא? דעת הקהל בלבנון חוששת מאוד ... ואזורי הדרום אצלנו חיים בפחד ... האח אחמד [שוקירי] מכיר את תנאי לבנון'. והנשיא נאצר ענה: 'יש לי רעיון. נדחה את נושא הטיית היובלים לזמן מה עד שנשלים את הכנותינו הצבאיות. נתייעץ עם המדינות הערביות על הצעה זו. ראשי ממשלות ערב עומדים להתכנס בקהיר ב־26 במאי ואני אתדרך את זכריה מוחי אל־דין, ראש משלחתנו, על עמדתנו; אנו מסכימים למה שהמדינות יסכימו עליו'.¹⁰⁵

104. ראה מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 300.

105. אחמד אל־שוקירי, עלא טריק אל־הזימה, עמ' 40-43.

את ההצעה לדחות את ביצוע תוכניות ההטיה העלה מפקד המפע"ם לפי הוראתו של נאצר בכינוס פסגה בנושא ב־30.5.1965. הדיון הצבאי בוועידת פסגה זו האפיל על שאלת ההטיות. משהתברר שאין למפע"ם הכוח להגן על העבודות לא נותרה למפע"ם בררה אלא להציע להעתיק את העבודות למקומות מרוחקים מגבול ישראל. עמדה זו באה לידי ביטוי בנאומו של נאצר ב־31.5.1965 בפתיחת המושב השני של המועצה הלאומית הפלסטינאית. אף־על־פי־כן הגבירה לבנון בחודשים יוני ויולי 1965 את קצב העבודה בתעלת סריד. הלבנונים הסתפקו בעבודות באזורים מרוחקים מן הגבול כדי להתגונן מפני השמצתה של לבנון על־ידי גורמים ערביים פנימיים וחיצוניים. עם שובה של המשלחת הלבנונית מן הפסגה־זוטא (ביוני 1965) הודיע שר החוץ הלבנוני, פיליפ חקלא, בדיון בממשלת לבנון, שהעבודות במקומות המסוכנים ייפסקו. לאחר שכבר הספיקו להכשיר את כל התוואי, 5300 מטרים מוואדי סריד עד גבול סוריה (מלבד 200 המטרים האחרונים), החלו הלבנונים לכרות את התעלה עצמה. עד אמצע יולי 1965 כבר נכרתה תעלה שאורכה 4500 מטרים, רוחבה בשפתה 4.5–5 מטרים ובתחתיתה 2–2.5 מטרים, ועומקה כ־1.5 מטר. באמצע יולי הוחל ביציקת דפנות התעלה ובבניית מעבירי המים לאורכה. בד־בבד עם חפירת התעלה החלו הלבנונים לחפור את היסודות לסכר ההטיה על אפיק התצבאני כקילומטר אחד מדרום־מערב לכפר אל־מרי, ובאמצע יולי 1965 כבר הוחל ביציקת תשתית הסכר. כמו כן החלו הלבנונים בהכנת תוואי התעלה שתחבר את מתקן ההטיה עם התעלה שנכרתה בכיוון גבול סוריה.

יש להדגיש שלבנון המשיכה בעבודות האלה גם כשהופעל עליה לחץ להפסיקן הן מצד מעצמות המערב והן ארצות־הברית וצרפת, והן מצד ישראל, שאיימה לפעול בכוח נגד ההטיה. הישראלים המחישו היטב את איומיהם כשפגעו במתקני ההטיה בסוריה ושיגרו מטוסי קרב מנמיכי טוס שחלפו מעל עבודות ההטיה בלבנון. המצרים ידעו היטב שישראל הזהירה את לבנון, ולדעתם נועדו איומי ישראל להשיג כמה מטרות: להרתיע בעקיפין את סוריה מהמשך עבודות ההטיה בשטחה ולהדגיש את רצינות כוונותיה לגוכח המשך העבודות; ישראל יודעת שעבודות ההטיה בלבנון הן סמליות בלבד, ומכאן שאזהרותיה מכוונות כלפי קהיר מתוך כוונה להעמידה במצב לא נוח בזירה הערבית וכדי להבליט את חוסר יעילותה של קע"ם; ולספק ללבנון – וגם לירדן – צידוקים שלא למלא את התחייבויותיהן במסגרת החלטות הפסגה הערבית. לאור הערכה זו אפשר להבין את נכונותה של מצרים ללכת לקראת לבנון ולהניח לה להפסיק את עבודות ההטיה בשטחה מתוך חשש שיפרוץ עימות מקיף עם ישראל, ובייחוד לנוכח פעולתה של ישראל כנגד מתקני ההטיה בסוריה ב־17.5.1965. בשל לחציהן של מדינות המערב ובזכות ההכשר שנתן נאצר השביתה אפוא לבנון ב־4.7.1965 את כל העבודה במפעל סריד ובסכר אל־מרי. העיתונות הלבנונית תירצה את הפסקת העבודה בקשיי תקציב ובצורך לפנות אל ועידת הפסגה השלישית כדי לקבל תקציבים נוספים. ואמנם העיתון הלבנוני אל־חיאית מסר ש'במשרד החוץ הלבנוני הוחלט להמשיך בעבודות ההטיה המכילות ולחדש את העבודות הטכניות המכילות [כגון סלילת דרכים] ועבודות ההטיה עצמן כאשר תתקבל ההקצבה הכספית

הצפויה.¹⁰⁶ הפסקת העבודות בלבנון קיבלה גושפנקה רשמית בוועידת הפסגה הערבית השלישית.

בפסגה השלישית הבהירה לבנון את עמדתה בשאלת ההטיה והציעה הצעה כוללת ובה כמה סעיפים:

- א. הליגה הערבית תאשר את הפסקת העבודות בוואדי סריד.
 - ב. תתקבל החלטה בין-ערבית לרחות את הטיית הוואני והחצבאני העליון, עד שיושלמו ההכנות הצבאיות.
 - ג. הכספים 'המוקפאים' (שנועדו למימון השיות הוואני והחצבאני העליון ולהשלמת העבודות בוואדי סריד) ינוצלו למימון מפעל מִיפְדוֹן (מפעל השקיית אזור נבטיה על-ידי הקמת סכר ומאגר מים במיפדון). 'הרשות לניצול מי הירדן ויובליו' המליצה בישיבתה בבירות באוגוסט 1965 על התוכנית הזאת.
- בפסגה-זוטא השלישית שהתכנסה ב־14.3.1966 בקהיר קרא מזכיר הליגה הערבית את הרוחות שהוגשו בעניין מפעם, הטיית יובלי הירדן ואש"ף, ואחר-כך - לדברי שוקירי - הרצה השר הלבנוני ג'ורג' הכיס, נציג לבנון, 'בסגנון אקדמי כמו לפני סטודנטים': 'עבודות התוכנית הערבית להטיית אפיק הירדן על האדמות הלבנוניות נפסקו מאז נהרסו העבודות הטכניות בסוריה על-ידי הכוחות הישראליים ... כשתחדש סוריה את העבודות על אדמתה תהיה לבנון מוכנה [אף היא] לחדש את העבודה בשטחה ... הדבר תלוי בהבטחת ההגנה הצבאית'.¹⁰⁷

שלבי ביצועה של תוכנית ההטיה בסוריה

נקודות המוצא של האסטרטגיה הסורית בסוגיית הטיית מי הירדן על-ידי ישראל והגורמים שהשפיעו על גיבוש תגובתה של סוריה על צעדי ישראל לא השתנו לעומת התקופה הקודמת, ועם זה ניכר הבדל אחד חשוב: הפעם היה מדובר בהפעלת המוביל הארצי הלכה למעשה. העולם הערבי עמד לפני עובדה מוגמרת. דרכי התגובה על ניצול מי הירדן על-ידי ישראל היו שנויות במחלוקת חריפה בין מדינות ערב, שבמרכזה עמדותיהן המנוגדות של מצרים וסוריה, ואילו לבנון וירדן ניצבו בתווך. את עמדתה של סוריה - עמדה אידיאולוגית ביסודה - אפשר לסכם כך:

- א. 'אין לראות בהחלטות הפסגה הערבית בעניין הטיית מי הירדן התמודדות מספקת ורצינית עם הסכנה הציונית הקרובה הנשקפת לאומה הערבית, אלא אם יתלווה אליהן ביצוע מהיר [של ההחלטות] על-ידי ממשלות ערב'. 'הפתרון האידיאלי היה [צריך להיות] למנוע את ישראל מלהתחיל בהטיית מי הירדן. הטיית היובלים היא בגדר פיצוי על אוזלת היד [של הערבים] בתחום זה'. ומכאן ש'כל ניסיון להציג את הטיית יובלי הירדן כתחליף סופי למניעת ההטיה הוא הטעיה בלבד'. החלטות הפסגה 'אין אלא צעד הכרחי שיש להשלימו בצעדים נוספים'.¹⁰⁸

106. אל-חיאט, 3.8.1965.

107. מתוך פרוטוקול הפסגה-זוטא, אחמד אל-שוקירי, עלא טריק אל-הזימה, עמ' 150-151.

108. ראה אל-בעת', 16.1.1964, 21.1.1964; בעת-פלסטין, חלק 4, עמ' 143-147.

ב. 'מערכת ההטייה היא ראשית הדרך המוליכה לתחילתה של פעולה ממשית לפתרון הבעיה הפלסטינאית מן השורש'. 'הטייה אינה יכולה לשמש תחליף לשחרור פלסטין, אלא היא חלק מתוכנית מעשית לשחרור פלסטין'. 'ההטייה מקובלת כחלופה מינימלית כל עוד מדינות ערב מסרבות להכריז על מלחמת שחרור בזמן הנוכחי, אבל אין היא תגובה מספקת'.¹⁰⁹

ג. 'הטיית היובלים, אף-על-פי שהיא מאוחרת מדי ב-4-5 שנים, היא הכרח שאין מנוס ממנו כדי להחזיר את המים שלנו ולנצל אותם לפיתוח משאבינו. המשך פעולות ההטייה הוא צורך קיומי, וההגנה עליהן באמצעות כוח הרתעה היא צורך שאין לוותר עליו'.¹¹⁰

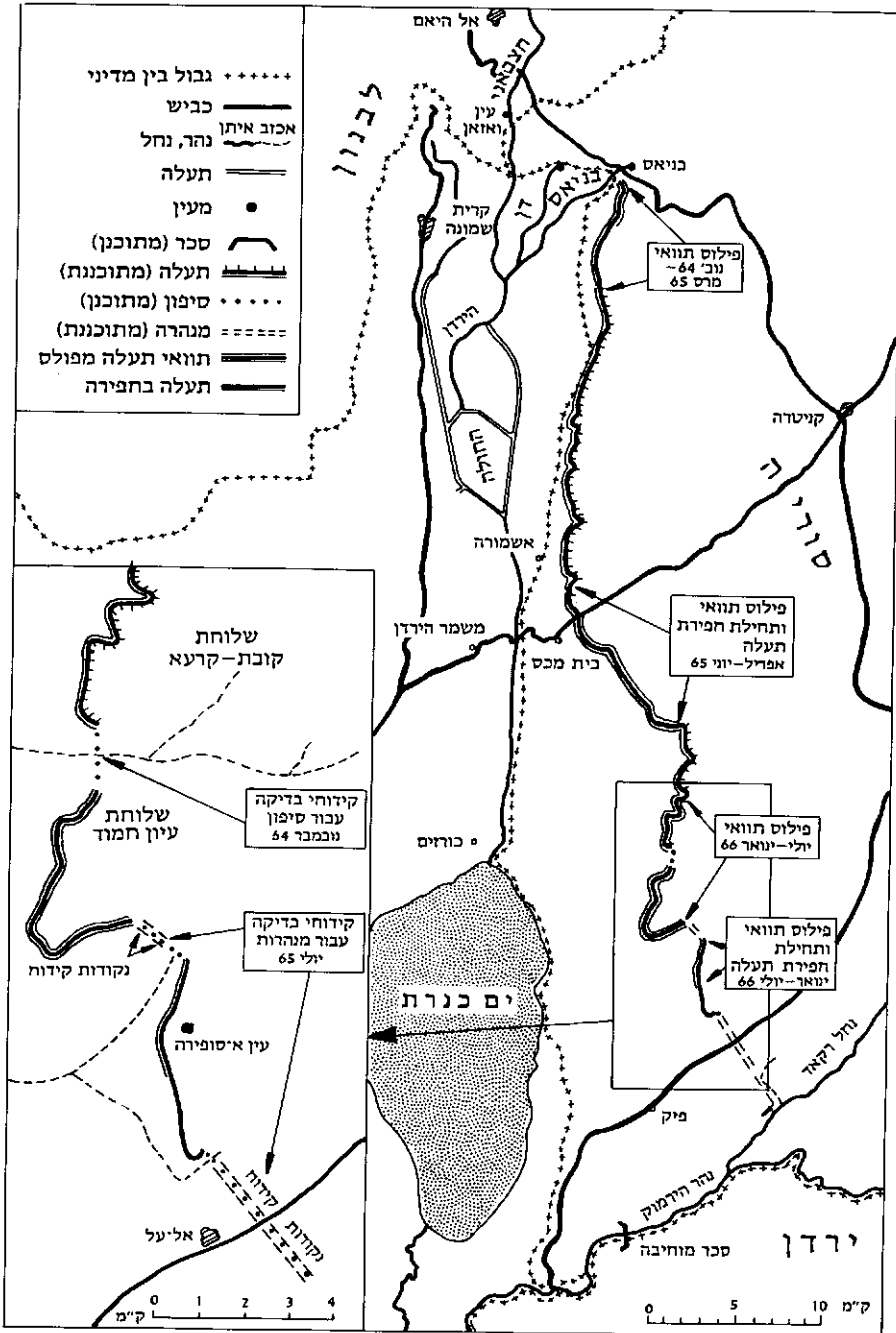
על רקע עמדה עקרונית, אידיאולוגית ותקיפה זו יש להבין את עצם הדבר שסוריה היתה הראשונה שהחלה כבר בנובמבר 1964 (אחרי אישורה העקרוני של ועידת הפסגה הערבית השנייה) בעבודות להכשרת תוואי תעלת הבניאס בקרבת גבול לבנון, שנועדה להזרים את מי נהר הבניאס דרומה אל הירמוך. סוריה החלה בעבודות ביוזמתה ובלי לחץ ערבי, ובקטע החשוף ביותר לישראל. סוריה היתה גם היחידה שהמשיכה בהכשרת תוואי ההטייה למרות פגיעותיה של ישראל באתרי ההטייה מן האוויר, אם כי תדירות הפגיעות לא היתה קבועה עד מלחמת ששת הימים. עם זאת נמנעה סוריה כל העת מלהסתבך במלחמה כוללת עם ישראל בשל עבודות ההטייה.

כבר ב-13.11.1964 פרצה תקרית אש באזור תל-דין (אזור עבודות ההטייה), כשירו הסורים במפליסי דרך הפטרולים שעקפה את התל. תל-דין הוא היחיד ממקורות הירדן שנמצא בשטח ישראל. כדי להגן על מעיינות הדין סללה ישראל בשנת 1962 דרך פטרולים סביב תל-דין, והסורים טענו שהדרך עוברת בשטחם. ב-3.11.1964 פתחו הסורים באש ממוצב נוח'ילה על סיור צה"ל שנע בדרך הפטרולים. צה"ל הגיב באש ובכלל זה אש טנקים, אבל הטנקים החטיאו את מטרותיהם בסווח 700-800 מטר.¹¹¹ בעקבות התקרית החלה מפקדת גייסות השריון, בפיקודו של האלוף ישראל טל

109. 'הודעת ההנהגה הלאומית של מפלגת הבעת' הערבית הסוציאליסטית על הבעיה הפלסטינאית', 14.6.1965, אל-בעת' וקציית פלסטין, 1964-1969, חלק 5, ביירות, מאי 1975 [להלן: בעת' פלסטין, חלק 5], עמ' 97-111, 120-121; ראה גם מניף אל-רואז, מוכ"ל הבעת', אל-בעת', 22.9.1965; ראה גם מ' מעוז, ישראל-סוריה: סוף הסכסוך?!, אור יהודה 1996.

110. 'הודעת ההנהגה הלאומית של מפלגת הבעת' (לעיל, הערה 109); מ' מעוז, ישראל-סוריה: סוף הסכסוך?!

111. הרמטכ"ל יצחק רבין סיפר שבעקבות התקרית ולאחר פשיטת הרגל של גייסות השריון בירי הטנקים באותה תקרית קרא לראש אג"ם, לאלוף פיקוד הצפון ולמפקד גייסות השריון (ששניים מהם היו ממונים על חיל השריון שנים רבות) ואמר להם: "בשביל מה יש לנו טנקים? עומדים 800 מטר מבית ולא פוגעים בו". טליק [מפקד גייסות השריון] אמר: "אל תדאג, בין שלושה לחמישה חודשים יהיה חיל שריון אחר שידע לפגוע במטרות", וכך הוא עשה, הוא באמת עשה זאת'. יצחק רבין בראיון עם אבי שליים, 22.8.1982. גוסס הראיון עומד להתפרסם בעיונים בתקומת ישראל מס' 8.

מפה 2: תוכנית ההטיה הערבית בסוריה וביצועה

(שנכנס לתפקידו ב־1.11.1964), לשפר ולהגדיל את טווח האש של הטנקים. בתקרית אחרת שפרצה ב־13.11.1964 ירו הסורים ממוצב נוח'ילה אש מקלעים ואש טנקים ואחר־כך הוסיפו ירי תול'רים. כותות צה"ל השיבו אש והתקרית הלכה והחריפה, ועד מהרה פתחו הסורים בהפגזה ממוצבים אחרים בגזרה לעבר תל־דן והיישובים דן ושאר ישוב. הרמטכ"ל, יצחק רבין, ביקש את אישורו של ראש הממשלה ושר הביטחון להפעיל את חיל האוויר, ומשניתן האישור שיתקו מטוסי חיל האוויר את תותחי הסורים. זו היתה הפעם הראשונה שחיל האוויר הופעל כנגד יעדים סוריים בעומק שטחה של סוריה לצורכי ביטחון שוטף. בשנות ה־50 הופעלו שני מטוסי מוסטנג באל־חמה, אבל בדרך־כלל חששו ראשי המדינה להפעיל את חיל האוויר שמא יפגע מעמדה המדיני של ישראל, ושמא יגיבו הסורים בהפצצת מטרות אזרחיות בתוך שטח ישראל והמצב יידרדר למלחמה כוללת. ואמנם מיד לאחר פעולת חיל האוויר נעשו מאמצים למנוע הידרדרות בתחום המדיני והצבאי. הסורים קשרו את התקרית עם עבודות ההטיה שעשו בשטחם וטענו ש'מטרת ישראל היא לעמוד על מידת רצינותן של החלטות ההטיה הערביות ושל עמדת המפקדה בעניין החלטה זו'. 'סוריה התנגדה תמיד להשתלטות ישראל על כל שעל של אדמה ערבית'. 'סוריה נחושה בהחלטתה לבצע את החלטת הפסגה בלי להיות מושפעת מתוקפנות טפשית. צבא סוריה מסוגל להגן על תוכניותיו ולהבטיח את ביצוען'.¹¹² ואמנם למרות התקרית לא חדלו הסורים מעבודות ההטיה מצפון לבניאס ומדרום לו. הם פעלו בארבעה אתרים בו־בזמן והפעילו עשרה דחפורים.

תגובתם של כלי התקשורת המצריים על התקרית הזאת עלתה בקנה אחד עם האסטרטגיה המצרית: 'ישראל מבקשת להסיח את הדעת מן העניין הכללי של שאלת פלסטין ולהסב אותו לסכסוך גבולות משני. כיום בעיית פלסטין שוב אינה בעיה של פליטים או של גבולות כפי שישראל מבקשת להזכיר לדעת הקהל על־ידי מעשה תוקפנות זה'. 'השאלה היא אם תוקפנות זו באה להכשיר את הקרקע לפעולות נוספות לפי תוכניות ההתנגדות שלה למפעלים הערביים להטיית מי הירדן'.¹¹³

התקרית ב־17.3.1965 ותוצאותיה

התקרית ב־13.11.1964 ולקחיה שימשו רקע לפעולת צה"ל ב־17.3.1965, משחודש העיבוד החקלאי באזור המפרוז המרכזי, בסביבות כורזים (אדמות ח'רבת קרא, שלא נחרשו מאז מאי 1951). תקריות האש הגיעו לשיאן ב־16.3.1965, כשנהרג מפעיל טרקטור מפגז תול'ר שנורה מח'רבת אל־דיפה שמצפון־מזרח לאלמגור. תוכנית הפעולה של צה"ל בתקרית של 17.3.1965 הוכנה מראש, ונועדה לנצל את קרבתם של אתרי ההטיה הסוריים אל הגבול ולפגוע בכלי העבודה באש טנקים בלי לעבור את הגבול. לפי התוכנית הוצבו טנקים בתל־דן מתוך כוונה לנצל תקרית גבול שגרתית כדי לפגוע בצידוד ההטיה. התוכנית הוכנה במטכ"ל וקיבלה את אישורו של הדרג

112. פרשן רדיו דמשק, 15-14.11.1964; אל־ת'ורה, דמשק, 14.11.1964.

113. אל־ג'מהוריה, 16.11.1964; אל־אהראם, 16.11.1964.

המדיני. גם חיל האוויר הועמד בכוננות למקרה שהסורים ירחיבו את האש לעבר יישובי הצפון. התוכנית התבססה על ההנחה שהסורים יפתחו באש על סיור שיעבור בדרך הפטרולים שהוכשרה ב־3.11.1964, כדרך שנהגו כמעט מתוך שגרה מפברואר 1965 ואילך, וצה"ל נמנע עד אז מלהגיב באש. ואמנם ב־17.3.1965 בשעה 15:00 יצא זחל"ם של צה"ל לסיור בדרך הפטרולים המקיפה את תל־דן והסורים פתחו עליו באש ממוצב נוח"לה. שתי מחלקות הטנקים שהוצבו בעמדותיהן מבעוד מועד השיבו באש הן אל מקורות הירי והן לעבר ציוד ההטיה הסורי (בטווח של 2000 מטר ויותר).¹¹⁴ נראה שהסורים הופתעו ממהירות התגובה של צה"ל ולא הגיבו, כנראה בהיעדר אישור מדרג צבאי בכיר. עד אותו היום הספיקו הסורים לפלס תוואי שאורכו כ־15 קילומטרים, ממערב לכפר בניאס ומדרום לו. בעקבות התקרית הזאת הפסיקו הסורים לחלוטין את העבודה בקטע ההטיה הסמוך לקו שביתת הנשק שמצפון ומדרום לבניאס.

מן ההודעה הרשמית שמסרו הסורים על התקרית, משידורים ודברי פרשנות ברדיו דמשק (ב־17 וב־19 במרס) וכן מן ההודעה שמסרה סוריה למפע"ם אפשר לסכם את הערכת המצב הסורית בעקבות התקרית כדלקמן:

- א. ישראל התכוונה מלכתחילה להפגין את מפעל ההטיה. הסיור בתל־דן לא היה אלא פרובוקציה שנועדה לפגוע בעבודות ההטיה.
- ב. הפעילות הישראלית בתקרית זו ובתקריות קודמות נועדה להכין את הקרקע לפעולה מקיפה שמטרתה כיבוש השטח המפורז וגירוש תושביו.
- ג. ישראל ריכזה כוחות בגבול סוריה, ומכאן שהיא מתכננת פעולה נרחבת יותר.
- ד. אבדות הסורים הסתכמו בהרוג ובשני פצועים.

סוריה לא דרשה מן המפע"ם לפעול פעולה כלשהי. לעומת זאת נמסרה הודעה על התקרית למוכרות הליגה הערבית, וזו העבירה את הנושא לדיון בכינוס ראשי המשלחות הערביות לוועדות שביתת הנשק ב־24.3.1965. סוריה הסתפקה אפוא בפעילות מדינית – תלונה לוועדת שביתת הנשק על הסיור בלי פירוט הפגיעות במפעל ההטיה – מתוך הכרה ביכולת התמרון המוגבלת שלה בתחום הצבאי, בייחוד לאחר שמצרים והמפע"ם השתדלו להדגיש את אופיה ה'מקומי' של התקרית. וכך כתב שוקירי בזכרונותיו על התקרית ב־17.3.1965, בניעימה הסרקסטית והציגית האופיינית לכתיבתו:

הגיע היום שחששתי ממנו, 17.3.1965, שבו פגעה ישראל בכלי עבודות ההטיה באזור נוח"לה. סוריה הודיעה למפע"ם ולמשקיפי האו"ם: ישראל

114. בדבריו על תוכנית הפעולה אמר הרמטכ"ל רבין שהיה ויכוח על הדרך להפסקת ההטיה, ומשה דיין (במאמר שפרסם) 'בעצם אומר שאי אפשר לעשות את זה בלי מלחמה. ואמרנו: אנחנו נעשה את זה בלי מלחמה. היה דיון, שאלתי את טליק: הטנקים יוכלו לפגוע בטרקטורים בטווח הזה? הוא אמר: כן. ביימנו תקרית ודפקנו את ההטיה. אז הם הלכו ליותר רחוק, הגענו בסוף לטווח של 4.5-5. אחר־כך גם השתמשנו בארטילריה וחיל האוויר לחסל את זה', יצחק רבין בדאיון עם אבי שליים, 22.8.1982.

מבצעת את איומה להרוס את התוכנית הערבית להטיה מראשיתה. זה היה האתגר הצבאי הקשה ביותר שניצב לפני מדינות ערב לאחר הפסגה הערבית הראשונה והשנייה. באותו הזמן היה זה אתגר מכריע גם למפע"ם, שעליה הוטל עול 'החובה' לספק הגנה צבאית להטיית היובלים. הכול נשאו את עיניהם אל המלכים והנשיאים ואל המפע"ם והמתינו יום ויומיים, מתוך ציפייה לראות את צבאות ערב מגיבים נגד ישראל ומפציצים את המפעל הישראלי להטיית הירדן ... ואמנם צדק האזרח הערבי בציפיותיו, שכן המלכים הכריזו שהוכנו 'התוכניות המדיניות הצבאיות, הטכניות והכספיות לביצוע התוכנית הערבית והגנתה מפני תוקפנות ישראלית'. אבל ימי הציפייה תמו וצבאות ערב לא זזו, לא ביוזמתם ולא בעקבות [הוראה מן] המפע"ם. מועצת הליגה הערבית התכנסה למושב הרגיל במרס ופרסמה הודעת סולידריות עם עמדת סוריה.¹¹⁵

כינוס ראשי המשלחות הערביות לוועדות שביתת הנשק

הכינוס השלישי של ראשי המשלחות הערביות לוועדות שביתת הנשק (מצרים, סוריה, ירדן ולבנון) נערך ב-24-27 במרס 1965. בנאומו בפתיחת הישיבות הסגורות של הכינוס דיבר עוזר מזכיר הליגה על תגובתה של ישראל על עבודות ההטיה ומשמעותה. הוא הדגיש את 'החשיבות המיוחדת של הכינוס בתנאים הנוכחיים, שבהם חוזרות ונשנות ההתקפות הישראליות שהיקפן התרחב, לאחר שהחלה העבודה הערבית המשותפת במפקדה המאוחדת ובביצוע התוכנית הערבית לניצול מי נהר הירדן, ולאחר שישאל והכוחות האימפריאליסטיים והמנצלים התומכים בה התנגדו לתוכניות הערביות. לכן עלינו לטפל בנושא על יסודות חדשים, ולהציע תוכנית ערבית מאוחדת המתבססת על העובדות בלבד ונשענת על הדיון הענייני הנכון' [ההדגשה שלי, מ"ש].

הרמז לסוריה היה ברור: אין לקבוע עמדה לפי הרגש ולא מתוך התלהבות ועמדה אידיאולוגית, אלא לאחר שקילת ה'עובדות', כלומר לאחר בדיקת יכולתם של הערבים להשיב בכוח ובפעולה צבאית על התגובה הישראלית, ובהינתן הסכנה שבמלחמה קודם זמנה. דברים ברוח דומה נכתבו בפרוטוקול מזכירות הליגה על דיוני הכינוס:

המתכנסים דנו בתזכיר המזכירות הכללית [של הליגה הערבית] בנושא [ההטיה] ובהתפתחויותיו, מתוך התייחסות להתלטת מועצת הליגה הערבית מיום 13.3.1965, שהמליצה על דיון מחודש בהתקפות הישראליות על הגבול הסורי לאור תוצאות הכינוס הזה. המתכנסים הסכימו לדעתו של עוזר מזכיר הליגה לרכז את הדיון בנקודות היסוד האלה: ראשית, אופי ההתקפות

115. אחמד אל-שוקירי, עלא טריק אל-הוימה, עמ' 35-36.

הישראליות ב־15 החודשים האחרונים ומטרותיהן, ובשאלה אם הן חוליה
בשרשרת אחת מאז הקמת ישראל או שיש להן אופי מיוחד. מה מידת הקשר
בינן ובין התוכנית הערבית לניצול מי הירדן ויובליו והתוכניות שעליהן
הוחלט בשתי הפסגות הערביות, וכן בריכוזים הישראליים [הצבאיים] על קו
שביבת הנשק. שנית, השיטה הערבית להגיב על מעשי התוקפנות האלה
ומידת יעילותה.

בדיונים על 'המצב בגבול סוריה' קבעו באי הכינוס בין היתר:

א. פעולות ישראל באזורים המפורזים בתקופה האחרונה התאפיינו בתקיפות
ובאלימות. הדבר בא לידי ביטוי בכיכורים, תעלות ושדות מוקשים חדשים
באזור [המפורז] ובריכוז [תגבור] כלי נשק שונים ובהם טנקים כבדים
שמשקלם 50 טון באזורי ההגנה ובכמה מן האזורים המפורזים בדרום
ובמרכז.

ב. התברר שבהתקפותיה החדשות ישראל יוזמת פעולות פרובוקטיביות כדי
לפגוע במטרות מסוימות, שבהם התכוננה לפגוע מלכתחילה, כפי שקרה
ב־17.3.1965 כשמשוריין ישראלי עשה את דרכו אל תוך השטחים הסוריים,
שבעקבות התוקפנות של 13.11.1964 הורה ראש משקיפי האו"ם לכוחות
הישראליות שלא לחצות אותם עד שמנגנון משקיפי האו"ם יעשה מדידות
[בשטח]. כשנורתה אש סורית על המשוריין כדי למנוע ממנו להמשיך בדרכו
הפגיוז שני טנקים, שתפסו עמדות מעל תל־דן, את אתרי העבודה בתוכנית
הערבית לניצול מי הירדן והרסו שני טרקטורים, הרגו שני בני־אדם ופצעו
אחרים. [לפיכך] הופסקה העבודה בקטע זה של התוכנית הערבית.

ג. ישנם ריכוזים צבאיים ישראליים באזור החולה, קרוב לאפיק הנהר אל־
וואני.

בדיון על 'המצב בגבול לבנון' סוכם ש'התגלו ריכוזים ישראליים חדשים, בייחוד
קרוב לגבול סוריה', ו'ההערכה היא שייתכן שהאויב יתקוף את תוכניות המים באזור
אל־ע'ג'ר ובניאס. הצד המזרחי [סוריה] נקט את הצעדים הדרושים להגנה על
הבניאס'.

ואלה כמה ממסקנותיו של הכינוס:

א. לאור העובדות ומאפייני המצב האמתי בגבול התברר למתוועדים שישראל
ממשיכה בביצוע תוכניתה, המאפשרת לה להשלים את השתלטותה על
האזורים המפורזים, שהיו במקורם אדמות ערביות; [כוונתה של ישראל]
ליצור כך גבול בר־קיימא בינה ובין המדינות הערביות, כדי לקבוע את
הגבולות הבין־לאומיים של פלסטין כגבולה, כדי להשלים את הישגיה
הקודמים וכדי שיהיו נקודות זינוק להתקפותיה החדשות, וכדי לסכל את
התוכנית הערבית לניצול מי הירדן.

ב. על-ידי המשך תוכנית ההתפשטות שלה השלימה [ישראל את פתרון] בעיות החולה על-ידי ייבושה והכניסה את גבולות ימת טבריה אל תחום שליטתה; כמו כן תפסה ישראל את רוב שטחי ההפקר והשטחים המפורזים, והיא עדיין פועלת להשתלט על יתרם. המתוועדים רואים חובה לשמור על האינטרסים הערביים בשטחים המפורזים ולמנוע הישגים חדשים מישראל.

בפרק ההמלצות של הכינוס צוין עוד, כנראה בהשפעת נציג סוריה:

א. ישראל ייחדה חלק גדול מתוכניותיה להשתלט על שטחי ההפקר [והשטחים] המפורזים. מטרת תוכניתה הנוכחית להגיע אל הגבולות הבין-לאומיים של פלסטין ולהשתלט על כל הקרקעות הנדרשות כדי להגיע אל הגבולות האלה.

ב. לפיכך יש להתמודד עם המצב על-ידי הכנת תוכנית מכרעת. [יש להכין] תגובה ערבית מכרעת על כל תוקפנות ישראלית ולנקוט את הצעדים המבטיחים עמידה באפשרות שתוקפנות זו תפתח לכלל התנגשות מזוינת בהיקף רחב.

ג. יש להעביר את הדוח [על הכינוס] אל המפע"ם ולבקשה לתת את דעתה על המידע וההצעות הכלולים בו עוד קודם שיוגש למועצת הליגה.¹¹⁶

מדיוני הכינוס והמלצותיו מתבררת הערכתם של הערבים, שהובעה על-ידי הנציג הסורי ואושרה על-ידי ראשי המשלחות, שצפויה הישנות התקריות ופגיעה של ישראל בעבודות ההטיה. מן הכינוס עולה גם דרישתם של הסורים שהמפע"ם תגיב תגובה 'מכרעת' אם יידרדר המצב בגבול בגלל 'התנגשויות בהיקף רחב'. בשל המסקנות האלה פנו הסורים אל המפע"ם וביקשו סיוע תומרי לצבאם וערובה לפתיחת חזיתות נוספות אם תישנה 'תוקפנות' ישראלית נגד סוריה.

לאחר התקרית ב-17.3.1965 הפסיקו הסורים את עבודות ההטיה עד 31.3.1965, ואז ריכזו כמה כלים בקצה הדרומי של התוואי ובעבודה מזוהת יישרו קטע שאורכו כ-500 מטרים. לאחר מועד זה הוציאו הסורים את כל הכלים מן הגזרה. ב-15.4.1965, חודש ימים לאחר התקרית, חידשו הסורים את העבודות בקטע חדש בגזרת גשר בנות יעקב מול משמר הירדן. אזור העבודות הועתק אפוא אל הגזרה המרכזית, לאורך התוואי שמצפון ומדרום לכביש המוליך מגשר בנות יעקב אל קוניטרה, כ-4.5–5 קילומטרים מן הגבול ומחוץ לטווח הנשק הקל של צה"ל.

עבודות ההטיה של הסורים נידונו בדרג המדיני של ישראל בראשית מאי 1965, והוחלט שצה"ל ייערך לפגיעה בצידוד ההטיה באמצעות טנקים. טנקים הוצבו אפוא בעמדות מוסתרות, ושוב תוכנן לנצל ירי של הסורים כדי לפגוע בעבודות ההטיה. ב-13.5.1965 בשעה 15:00 יצא סיוור ממשמר הירדן דרומה. מאחר שהסורים לא ירו

116. המזכירות הכללית של הליגה הערבית, פרוטוקול סודי ביותר של המושב השלישי של ראשי המשלחות הערביות לוועדות שביתת הנשק, שנערך בדמשק ב-24–27 במרס 1965, מסמכי שלל ירדניים.

על הסיוור פתח הסיוור עצמו באש וכך התפתחה תקרית, שבמהלכה פתחו הטנקים באש לעבר ציוד ההטייה. למרות הטווח הגדול (5000-5800 מטר) הצליחו צוותי הטנקים לפגוע בציוד ההנדסי של הסורים ולהרוס שלושה טרקטורים. הסורים לא הגיבו כלל מחשש שמא יפעיל צה"ל את חיל האוויר, שמטוסיו תגו לא הרחק ממקום התקרית. בקטע הזה הספיקו הסורים להכשיר תוואי באורך המישה קילומטרים בקירוב. העבודה באתר הופסקה ב־22.5.1965 לאחר דיוני הצמרת הסורית ב־19.5.1965.

בשידורי רדיו דמשק לאחר התקרית ניכרו כמה מאפיינים:

א. תרעומת על המפע"ם, שלא נחלצה לעזרת סוריה והניחה לה לעמוד לבדה מול ישראל. החלטות המפע"ם אינן מעשיות כלל וכמה ממדינות ערב מנערות את חוצן בכל מיני תירוצים.

ב. תביעה ממנהיגי ערב להסכים על תוכנית מוגדרת למלחמה בישראל, ולא להסתפק בהטיית היובלים (אף־על־פי שהיא חשובה כשלעצמה).

ג. תביעה מן המפע"ם להוכיח את קיומה על־ידי בניית כוח הרתעה ערבי משותף, ולהוכיח את קיומו של הצבא הערבי 'בכל החזיתות', שאם לא כן תשוב כל מדינה לפעול בנפרד.¹¹⁷

עיתוי התגובה הישראלית היה חשוב, שכן ב־26.5.1965 התכנסה ועידת פסגה־זוטא שנייה, ודומה שהתגובה הישראלית כוונה לשמש אות אזהרה לבאי הוועידה. ואמנם במרכז דיוני הפסגה־זוטא עמדה שאלת ההתמודדות עם התגובה הישראלית על פעולות ההטייה. אין ספק שפעולת צה"ל השפיעה על דיוניה ועל תוצאותיה של פסגה־זוטא זו: היא העמידה במבחן את האסטרטגיה הערבית בשאלת הטיית יובלי הירדן והפגיעה את מפקד המפע"ם ואת מנהיגי ערב. בניגוד להערכת מפקד המפע"ם שהוצגה בפסגה השנייה (ספטמבר 1964) הגיבה ישראל עם תחילת העבודה ולא בסיומה, ותגובתה היתה שיטתית ותקיפה. התברר שישראל נחושה בדעתה למנוע את עבודת ההטייה בכוח. התקרית של 13.5.1965 העמידה לפני סוריה דילמה קשה מאוד: מצד אחד אין היא יכולה לוותר על המשך עבודות ההטייה בשל הנוק התעמולתי שייגרם לה בזירה הפנימית והבין־ערבית והפגיעה באמינותה האידיאולוגית; ומצד אחר סוריה מבודדת בזירה הערבית בשל עמדתה הקיצונית והמיליטנטית, וכל עוד אין היא בטוחה בסיוע ערבי אין היא יכולה להסתכן בהידרדרות שעלולה להביא לידי מלחמה, בייחוד כשמצרים מתנגדת להסתבכות שכזאת באותה העת. פעולת צה"ל חיזקה את הערכתם של הסורים שישראל נחושה בהחלטתה למנוע את עבודות ההטייה בכוח, וזו היתה גם הערכתו של מפקד המפע"ם עלי צאמר. הפעולה אף השתלבה בהערכה הבסיסית של הסורים (ושל המפע"ם) שישראל אינה מתכוונת למנוע את עבודות ההטייה בלבד אלא גם להשתלט על האזורים המפורזים ב'פעולה בהיקף רחב'. הסורים סברו שקרבת עבודות ההטייה לגבול מקלה על ישראל להפריע לעבודות כמעט כל אימת שתוצה בכך. על רקע זה ביקשו הסורים ממפע"ם לרכו בסוריה כוח

117. שידורי רדיו דמשק, 20.5.1965. על הרקע לתקרית ועל פרטיה ראה: ש' גולן, 'המאבק על מי הירדן', בתוך: א' שמואלי, א' סופר, נורית קליאוס (עורכים), ארצות הגליל, עמ' 853-862.

אווירי חזק דיו שיוכל להתערב מיד, כדי לנטרל בעתיד את עליונותה של ישראל באוויר באזורי פעילותו של צה"ל – הסורים טענו שנמנע מהם להשיב אש בתקרית של 13.5.1965 בשל עליונותו של חיל האוויר הישראלי. על כל פעולה של ישראל הציעו הסורים להגיב מיד בפעולת תגמול חזקה ממנה, גם בשטחים 'המשמשים בסיס להפגזות צה"ל' – כלומר להפגיו יישובים ישראליים שבהם הוצבו טנקים או תותחים של צה"ל. כמו כן דרשו הסורים מן המפע"ם לתגבר את 'הזירה הצפונית' בכוח הרתעה ערבי ולהכין אמצעים להתערבות מידית 'במצב של איום על סוריה', כגון גיוס ערבי כללי, שיגור יחידות של צבא מצרים לסיני ולרצועת עזה והוצאת כוח החירום של האו"ם (מהלך שבוצע למעשה ערב מלחמת ששת הימים).¹¹⁸ בסיכומו של דבר תבעו הסורים להסכים על 'תוכנית מוגדרת למלחמה בישראל ולא להסתפק בתוכנית ההסיה'. בעניין זה אמר מזכיר הבעת', הדוקטור מניף אל-רזאו, בראשית יוני 1965: 'לא דרשנו שום סיוע לסוריה עצמה, אלא דרשנו גם ממפע"ם לתגבר את הזירה הצפונית של המערכה בכוח מרתיע. ההסיה היא פעולה ערבית מאוחדת. אין זה נכון שסוריה דרשה לפתוח את כל החזיתות רק [בתגובה] על פגיעה בטרקטור שעובר בהסיה, אלא דרשה לבנות כוח הרתעה ערבי, בניין חזק שיתאים לרמת המערכה אם זו תעבור מתוקפנות מקומית לתוקפנות כוללת'.¹¹⁹

ואמנם בכינוס ראשי ממשלות ערב בקהיר ב־26.5.1965 טען נור אל-דין אל-אתאסי, סגן ראש ממשלת סוריה, שמדינות ערב לא באו לעזרת סוריה כשתקפה ישראל מן האוויר את עבודות ההסיה בשטח סוריה. לדעתו 'על מצרים היה לשגר את מטוסייה לפעולת תגמול נגד ישראל'. הוא דרש ש'במצב של איום מצד ישראל, על מצרים לשגר כוחות לסיני ורצועת עזה ולדרוש את הוצאת כוחות החירום של האו"ם', כלומר לפתוח חזית בסיני וברצועת עזה (כפי שקרה ערב מלחמת ששת הימים).¹²⁰ זכריה מוחי אל-דין, ראש ממשלת מצרים, חזר על עמדת נאצר: 'מן הדין להבדיל בין התקפה מוגבלת להתקפה כוללת. במקרה הראשון אחריות ההגנה מוטלת על המדינה המותקפת, ואילו במקרה השני מצרים ויתר מדינות ערב מחויבות לפתוח במלחמה לפי סעיפי ברית הביטחון הקיבוצי'. הרמטכ"ל הסורי, פהד אל-שאער, ציין בתשובתו ש'אין כברית הביטחון הקיבוצי סעיף שנקרא התקפה מוגבלת והתקפה כוללת', ושב ותקף את עלי עאמר על שהמפע"ם לא נחלצה לעזרת סוריה.¹²¹ מחמוד ריאד הגן על עמדת מצרים וכתב:

באותה תקופה פעלה מצרים להשיג עליונות צבאית על ישראל, אלא שהיא נתקלה באירועים שערמו מכשולים על דרכה. קודם כול היתה עסקת הנשק

118. מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 300–301.

119. מניף אל-רזאו, אל-אחראר, ביירות, 7.6.1965; בעת-פלסטין, חלק 5, עמ' 94–97.

120. מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 300–303; אחמד אלישוקרי, עלא טריק אל-הזימה, עמ' 46–47.

121. שם.

הגדולה שעליה חתמו בן-גוריון ואדנאואר, קנצלר גרמניה, ב־1960, ופריטיה החלו להגיע לישראל בשנות ה־60. המכשול השני היה ההוצאות שקיבלה עליה מצרים כדי לתמוך בתימן הצפונית והסיוע למורדי תימן הדרומית נגד האימפריאליזם הבריטי, ולכן היתה מצרים זקוקה לזמן מה כדי להתגבר על המכשולים שעמדו לפניו עד שיגיעו כוחותיה המזוינים לרמה שבה יוכלו להדוף התקפות ישראליות. פהד אל־שאער הכיר את המצב הצבאי במצרים וידע ששיגור כוחות מצריים לסיני והתקפה על ישראל בתנאים אלה יביאו לידי תבוסה במערכה, ואף־על־פי־כן קרא למצרים לעשות כן, וזו הסיבה לאובדן האמון בין קהיר לדמשק באותו הזמן.¹²²

אמון על האסטרטגיה המצרית הוצע מפקד המפע"ם בדינוי מועצת ההגנה הערבית ב־29.5.1965, שנערכה במקביל לכינוס הפסגה־זוטא, להרחיק את עבודות ההטיה מן הגבול עם ישראל 'עד שתשלים המפע"ם את הכנת הכוח הדרוש לבלימת התוקפנות הישראלית'.¹²³ שוקירי כותב בציניות, שלנוכח התקפות ישראל על עבודות ההטיה לא היה לחוגים הערביים המדיניים והצבאיים מנוס אלא לחפש "פתווה" [פסק דין הלכתי־דין] שתחלץ אותם ממשבר נהר הירדן. "הפתווה" היתה שסוריה תמשיך בעבודות ההטיה, אבל במקומות רחוקים מקו שביתת הנשק עם ישראל.¹²⁴ מפקד המפע"ם ביטא למעשה את עמדתו של נאצר, כפי שבאה לידי ביטוי בנאומו ב־31.5.1965 באונוי חברי המועצה הלאומית הפלסטינית במושבה השני:

לא נוכל להטות את יובלי הירדן אלא אם תעמוד לרשותנו הגנה ביבשה ובאוויר ... אם אין אנו יכולים להטות אותם היום נאמר שנדחה את ההטיה עד שנהיה מסוגלים להגן עליה. אנו רוצים להגן על עבודות ההטיה, אך עלינו לדבר גלויות, עלינו להיות גלויי לב ולקבוע שקודם כול יש להבטיח הגנה, וב־בזמן גם נתכוונן להשיג את מטרתנו העיקרית.¹²⁵

תגובת הסורים על נאומו של נאצר היתה מיידית: פרשן רדיו דמשק טען שמדבריו של נאצר משתמע ש'סוריה תסתבך לבדה במלחמה עם ישראל ומצרים לא תשתתף במלחמה על הטיית המקורות'.¹²⁶ ואילו העיתון אל־ת'ורה כתב: 'נאצר הוא שיוזם את ועידת הפסגה למרות התנגדותה של סוריה לדרך הפתרון המוצעת - הטיה תחת הטיה'. 'סוריה נענתה לבדה והחלה בעבודה ... והיתה תוקפנות ואין מושיע'. 'מה נותר מנאצר כשמדובר בפלסטיין?'¹²⁷

הבררה שעמדה לפני הסורים הסתככה גם בשל בעיות טכניות הקשורות למיקום

122. מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 301.

123. אל־חיאת, 30.5.1965; אחמד אל־שוקירי, עלא טריק אל־הזימה, עמ' 65.

124. אחמד אל־שוקירי, שם, עמ' 39-40.

125. נאצר, רדיו קהיר, 31.5.1965.

126. פרשן רדיו דמשק, 1.6.1965 (שעה 20:15).

127. אל־ת'ורה, 2.6.1965.

אתרי ההטיה. התוואי בקטע הקריטי הקרוב ביותר לגבול ישראל אורכו כ-25 קילומטרים לפחות, והתוכנית להטיית הבניאס והזרמת מי החצבאני לשטח סוריה היתה מותנית בהשלמת הקטע הזה. אבל כדי שיושלמו העבודות בקטע זה של תוכנית ההטיה נדרשה הסכמת ישראל, וישראל היתה נחושה בדעתה למנוע את עבודות ההטיה. מכאן שעקשנותה של סוריה להשלים את ביצוע תוכנית ההטיה פירושה נכונות או מוכנות לדרדר את המצב בגבול לכלל מלחמה – בעייתי לא מתאים לדעת מצרים והמפע"ם – וברור היה שסוריה לבדה אינה יכולה לעמוד במלחמה שכזאת.¹²⁸

כאמור, בעקבות התקרית ב־13.5.1965 הפסיקו הסורים ב־22.5.1965 את העבודה בקטע זה של תוכנית ההטיה וחיידשו אותה באתר אחר, דרומי יותר, בסביבות ואדי פח'ורה, מדרום לסנְבֶר. עד 5.7.1965, כשהופסקה העבודה גם שם, הספיקו הסורים להכשיר עוד שישה קילומטרים. אחר־כך העתיקו הסורים את עבודות הכשרת התוואי אל גזרת קובת קרעא. בעומק שטחם, כ־10 קילומטרים מן הגבול, מול גזרת כורזים. הסורים העריכו שבטווח כזה יהיה על ישראל להסלים את המצב ולהפעיל את חיל האוויר, ולא בנקל תנקוט ישראל צעד שכזה. לנוכח התקדמות העבודה באזור קובת קרעא הוחלט במטכ"ל לעבד את חלקות הקרקע בח'רבת קרעא, סמוך לירדן, מצפון למקום שבו הוא נשפך אל הכינרת, חלקות שהיו שנויות במחלוקת עם הסורים. הוחלט שאם יפתחו הסורים באש יגיב צה"ל בפגיעה בציוד ההטיה באזור קובת קרעא. העבודה החלה ב־12.8.1965.

כשנראה היה שהסורים 'כיוונו את כליהם' (תול"רים וטנקים) לעבר הטרקטור, הקדימו התותחנים והטנקים של צה"ל ופתחו באש לעבר ציוד ההטיה של הסורים. בתקרית נפגעו שני טרקטורים ושלושה טנקים סוריים. מטוסי חיל האוויר שהיו בכוננות לא הופעלו מפני שהסורים לא הפגינו יישובים.¹²⁹

בוועידת הפסגה הערבית השלישית, ב־13.9.1965, דיווח מזכיר הליגה הערבית ש'עבודות ההטיה נפסקו למעשה בסוריה, לבנון וירדן, בשל התוקפנות הישראלית'.¹³⁰ לעומת זאת, בדיוני מועצת ההגנה הערבית שהתכנסה ערב ועידת הפסגה, יצא פהד אל־שאער, רמטכ"ל צבא סוריה, נגד הפרסומים בעיתונות הערבית

128. על הדילמה של הערבים בכלל והסורים בפרט לנוכח נחישות ישראל למנוע את עבודות ההטיה אמר יצחק רבין: 'כשהעמדנו אותם בפני הדילמה, לעבוד [בהטיה] אתם לא יכולים, על זה אתם הולכים למלחמה; והם לא הלכו למלחמה אז. או מבחינה מעשית פה ושם הדברים היו משולבים, אבל זה לשתי אופרות שונות: בעיית המפורזים ובעיית המלחמה כנגד ההטיה, ודבר שלישי, נגד הגברת פעולות הטרור עקב הקמת הישות הפלסטינית, עקב המאבק של יאסר ערפאת נגד שוקירי עליידי דרבון הפעולה החבלנית ...', יצחק רבין, ראיון עם אבי שליים, 22.8.1982.

129. על הפעולה, והסכר הרמטכ"ל לאופן התגובה של צה"ל ראה: ש' גולן, 'המאבק על מי הירדן', בתוך: א' שמואלי, א' סופר, נורית קליאוס (עורכים), ארצות הגליל, עמ' 853–862.

130. מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 309; אחמד אל־שוקירי, עלא טריק אל־הזימה, עמ' 85.

שגינו את סוריה על הפסקת עבודות ההטיה. אל־שאער פירט את התקריות שפרצו סביב עבודות ההטיה מאז נובמבר 1964, ומסר שהתקרית של 12.8.1965 עמדה להידרדר למערכה בתיקף רחב לאחר שישראל העבירה כמה טייסות קרב אל הגזרה הצפונית. הוא הדגיש שסוריה לא הפסיקה את עבודות ההטיה והיא צופה ששוב ייעשה כנגדה - ואולי גם נגד ירדן ולבנון - מעשה 'תוקפנות', בפעם הרביעית, החמישית והשישית. בדוח אל באי הפסגה השלישית קבע מפקד המפע"ם, עלי צאמר:

אנו עומדים בפני אויב שהכריז בגלוי על כוונתו להתקיף אם המדינות הערביות הנוגעות בדבר ימשיכו בביצוע החלטותיכם להמשיך בעבודות הסכניות; ואמנם ישראל כבר תקפה יותר מפעם אחת. שומה עלינו לנקוט את הצעדים הצבאיים הנכונים כדי להגיב על תוקפנות זו. לעומת זאת המשך ביצוע העבודות הסכניות, בשעה שאנו יודעים את גודל הפיגור בהכנותינו הצבאיות [ואת] אי־ההסכמה באשר לתיקון [המצב], זוהי דרך שאינה מתיישבת עם ההיגיון הבריא. ההערכה [בפסגה השנייה] היתה שביצוע עבודות ההטיה לא יביא לידי התקפה מצד ישראל. ההפך מזה הוא שקרה. נכונותה של ישראל לבצע תוקפנות גלויה כבר לעין. היא הכריזה על כך בגלוי. [מצב] זה מחייב אותנו לשוב ולשקול את צעדינו ואת הערכת המצב שלנו.¹³¹

מפקד המפע"ם העריך שפעולות צה"ל נגד מפעל ההטיה בסוריה הפתיעו את הערבים. חולשתם של הערבים באוויר מחייבת לדעתו עיון מחודש בתוכנית ההטיה, מכיוון שאין ביכולתם של הערבים להגיב על תוקפנות צה"ל לא תגובה כוללת ולא תגובה מקומית. לדעתו סביר שישראל תמשיך במדיניותה ותבצע פעולות מוגבלות מן האוויר נגד עבודות ההטיה באזורי הגבול, ואין להציא מכלל אפשרות התקפה אווירית בהיקף רחב נגד חילות האוויר והשירותים החיוניים של מדינות ערב. בסיכומו של דבר העריכו המצרים (ושאר מדינות ערב) שישראל הצליחה לשבש את התוכניות הערביות להטות את מי הירדן, והפעולות ההנדסיות הופסקו עד שתהיה אפשרות להגן עליהן הגנה צבאית.¹³² ועידת הפסגה החליטה 'להמשיך בביצוע התוכנית הערבית המאוחדת לניצול מי נהר הירדן ויובליו, לפי התוכנית שנקבעה ולפי מה שהוחלט בעניין ההגנה הצבאית הדרושה'.¹³³ פירושה של ההחלטה היה שהמשך העבודות יהיה נתון מעתה לשיקול דעתן של המדינות הנוגעות בדבר ועל אחריותן. כך העניקה ועידת הפסגה הכשר כלל־ערבי להפסקת עבודות ההטיה לכל מדינה (כלומר סוריה או לבנון) שלא תוכל לעמוד כנגד התגובות הצבאיות של ישראל.

סוגיית 'העבודה בתוכנית הערבית לניצול נהר הירדן ויובליו' עלתה בינתיים לדיון בכינוס חירום של ראשי המשלחות הערביות לוועדות שביתת הנשק עם ישראל,

131. אחמד אל־שוקירי, שם, עמ' 268-269.

132. מתמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 303.

133. החלטת ועידת הפסגה השלישית, מס' 34, מיום 17.9.1965, הית'ם אליכילאני (לעיל, הערה 453), עמ' 263.

שנערך בקהיר ב־9–11 בינואר 1966. בסיכום הדיונים על המצב לאורך קווי שביתת הנשק עם סוריה נאמר:

שנת 1965 התאפיינה בשני אירועים חשובים, האחד הפגזת מרכזי העבודה בתוכנית לניצול מי יובלי הירדן באזור נעראן שמול הגזרה המרכזית, ובאזור קובת קרעא, גם הוא בגזרה המרכזית. המאורע האופייני האחר שאירע בקו שביתת הנשק עם סוריה היה גם הוא בגזרה המרכזית: החקלאים הערבים היו מעבדים חלקת אדמה ממערב לקו שביתת הנשק, בתוך האדמות הכבושות, ששטחה 500 דונם, באזור ששמו אל־חמאמֶצָה. היהודים השלימו עם 'המצב הקיים', אבל השנה פעלו כדי למנוע מן החקלאים הערבים להיכנס אל השטח והביאו כמה טרקטורים לחרוש אותו בחיפוי ארטילריה. הארטילריה הסורית אילצה אותם לסגת מהשטח.

מראשית השנה הקודמת ועד היום נמשכו תילופי האש באזור כל יום, והיהודים ירו על כל אדם ובעל־חיים שעברו את הגבול הבין־לאומי הסורי־פלסטינאי בגזרה המרכזית. כך נעשה האזור המפורז שמצפון לימת טבריה שומם כמעט לחלוטין, ואף אחד מן הצדדים אינו יכול להיכנס אליו.

אשר למצב בקווי שביתת הנשק עם לבנון, נאמר ש'בפעילות הישראלית על הגבול בשנת 1965 בלטו טיסות סיור מן האוויר במטוסי סילון בגובה רב כדי לפקח על פעולות ניצול מי יובלי נהר הירדן, וכדי לפקח על מרכזי הכוחות הלבנוניים ותנועותיהם'.¹³⁴

הודעת הסיכום של ועידת הפסגה־זוטא הערבית השלישית (14.3.1966), שבה הודיעה לבנון על הפסקת עבודות ההטיה בארצה, הסתפקה באזכור קצר בלבד של תוכנית ההטיה הערבית: 'הכינוס מביע את תודתו לרשות לניצול מי הירדן ויובליו על מאמציה'.¹³⁵ היה בדברים מעין הספד לתוכנית ההטיה הערבית.

התקרית ב־14.7.1966

בעקבות פעולת צה"ל ב־12.8.1965 הפסיקו הסורים את העבודה לשלושה ימים, אבל אחר־כך נמשכה העבודה בקטע הזה עד אמצע אוקטובר 1965, ואז הועברו רוב הכלים דרומה אל גזרת עין חמוד, רחוק יותר מגבול ישראל. העבודה בגזרת קובת קרעא נמשכה באטיות ובכלים מעטים עד ינואר 1966. בסך־הכול הוכשר בגזרה זו תוואי שאורכו חמישה קילומטרים. מאמצע אוקטובר עד אמצע ינואר 1966 הוכשר באזור עין חמוד, ממזרח לעמק בטיחה, תוואי של שבעה קילומטרים. באמצע ינואר 1966 הועתקה העבודה לסביבות עין סופירה, מדרום־מזרח לאלמגור, במרחק 12 קילומטרים מן הגבול. העבודה בקטע זה התנהלה באטיות רבה, ועד יולי 1966

134. מנהלת ענייני פלסטין, מזכירות הליגה הערבית, דוח כינוס החירום של יושבי־ראש המשלחות הערביות בוועדות שביתת הנשק 11.1.66–9, מסמכי שלל.

135. אחמד אל־שוקירי, עלא טריק אל־הזימה, עמ' 150.

הצליחו הסורים לפלס תוואי של 3.5 קילומטרים בלבד ולחפור תעלה שאורכה קילומטר וחצי. מאחר שעבודות ההטיה בסוריה נמשכו, היה זה רק עניין של עיתוי עד שתיוזם ישראל פעולה נוספת להפסקתן. לישראל היתה עוד סיבה לפגוע בסוריה בשל תמיכתה של זו בפת"ח ובפעולותיו בתוך ישראל. ואכן ההזדמנות לפגוע במישרין ביעדים סוריים (עד אז נעשו פעולות תגובה ותכלה נגד יעדים בירדן בלבד) נקרתה לישראל ב־16.5.1966, כשג'יפ של הקק"ל עלה על מוקש באזור אלמגור ושניים מגוסעיו נהרגו. עקבות המבצעים הוליכו אל גבול סוריה. לפני צה"ל עמדו אז שתי אפשרויות תגובה: לפגוע במוצב סורי או בעבודות ההטיה; פעולה מן האוויר היתה עדיפה ובטוחה יותר, אבל בלתי רצויה מן הבחינה המדינית. נראה שמסיבות מדיניות נדחתה התגובה באותו מועד. כעבור חודשיים אירע פיגוע תכלני המור נוסף: ב־13.7.1966 עלה רכב אבטחה על מוקש מדרום-מזרח לאלמגור ושני חיילים ואזרח נהרגו. בשל חומרת הפיגוע אישר הדרג המדיני פעולה נגד עבודות ההטיה בעין סופירה, ובכלל זה הפעלת חיל האוויר. תשעה כלים מכניים כבדים היו מפוזרים אז לאורך התוואי, מאובטחים על־ידי שלושה מקלעים דו־קניים בגד מטוסים בקוטר 14.5 מ"מ, וכן מחלקת חיילים חמושים בנשק קל. מטוסי חיל האוויר פגעו בציוד ההטיה ב־14.7.1966 בשעה 16:00. זו היתה פעולת התגמול האווירית הראשונה שאושרה על־ידי הדרג המדיני מאז פעולת אל־חמה באפריל 1951. יתר־על־כן, לעומת פעולת חיל האוויר ב־14.7.1964 נגד המוצבים הסוריים, שהיתה תגובה מידית שנועדה לשתק את ההפגזה הכבדה שניתכה על היישובים, הפעולה ב־14.7.1966 נועדה להמחיש ביתר תוקף את נחישות ישראל למנוע את עבודות ההטיה בכל האמצעים, לרבות בפעולה מן האוויר. מטוסי חיל האוויר פגעו בציוד ההטיה והשמידו חמישה כלים בשטח ההטיה ליד עין סופירה שממזרח לכינרת.¹³⁶ כבר בשעה 18:00 הודיעו הסורים על שמונה פצועים אזרחים ושני חיילים.¹³⁷ אחד ממטוסי חיל האוויר שהיה במשימת סיור נקלע לקרב עם מטוס מיג-21 סורי, שאף הוא היה במשימת סיור, והמיג הופל. זו היתה הפעם הראשונה שהופל מטוס מיג-21 בידי מטוס מיראז'.

הפעולה ב־14.7.1966 היתה הפעולה האחרונה שעשה צה"ל לפני מלחמת ששת הימים, ואחריה לא נעשתה עוד עבודה של ממש בתוכנית ההטיה בסוריה. בעקבות תקיפת חיל האוויר הפסיקו הסורים את העבודה באזור זה, אבל המשיכו בעבודות בחלק הדרומי של התוואי, בעיקר בהכשרת דרכי גישה אל התוואי ובחיבור חלקיו זה אל זה. גם בגזרה המרכזית פילסו הסורים עוד כ־900 מטרים מן התוואי, ואת הכול עשו בקצב אטי כל־כך עד שעבודת ההטיה כולה נעשתה סמלית בלבד. גם הפעם נמנעו הסורים מכל תגובה משהוכחה בעליל נחיתותם באוויר. הרדיו והעיתונות בסוריה חזרו על עמדתם, המטילה את האשמה על העמדה הכלל־ערבית:

לסוריה המהפכנית יש דעה ברורה בשאלת המים, והיא עומדת על ביצוע הטיית המקורות ועל מניעת המים מישראל בכוח. סוריה רואה בכך קו

136. פרטים על הפעולה ראה בהארץ, 15.7.1966.

137. הודעת דובר צבאי ברדיו דמשק, 14.7.1966.

מינימום שאין לסגת ממנו, אף-על-פי שעמדת הפסגה הערבית מונעת זאת, כשם שהיא דוחה את הקו הסורי בשאלת שחרור פלסטין. סוריה תוסיף להתוידב בעמדתה המהפכנית המתמדת ובקו הסורי בעניין שחרור פלסטין.¹³⁸

אבל בתזכיר מאת משרד החוץ של סוריה מיום 14.7.1966¹³⁹ אל יושב-ראש מועצת הביטחון ואל חברות האו"ם (במסמך רשמי), אל הליגה הערבית (המפע"ם) ואל המשלחות הדיפלומטיות הזרות בדמשק, תואר מפעל ההטיה בסוריה כמפעל קונסטרוקטיבי פנימי בעל בסיס כלכלי, ועם זאת בעל אופי בין-ערבי מפני שגם ירדן ולבנון מעורבות בו והוא מתבסס על זכויות הפליטים. זו היתה הפעם הראשונה שהסורים הציגו את מפעל ההטיה כמפעל כלכלי חיוני לסוריה, ונראה שהדבר קשור בכתובת שאליה נועד התזכיר. בתזכיר צוינו בין היתר הנקודות הבאות:

א. טענותיה המדומות של ישראל על הסתגנות דרך שטח סוריה אינן אלא תירוץ, שכן ברור שהיתה כאן תוכנית מוכנה מראש להפסקת ניצולם הקונסטרוקטיבי של מי הירדן.

ב. אזור התקרית הוא אזור אורחי, שבו עוסקים מהנדסים אורחיים במפעל קונסטרוקטיבי וכלכלי הקשור בניצול מי הירדן. את המים האלה מנסה ישראל לגזול מסוריה ולמנוע את מימוש התוכנית הסורית שנועדה להעלות את רמת החיים של העם.

ג. ישראל ניצלה את הידיעות המדומות על המסתגנים כדי לנסות לגזול את המים מסוריה, מירדן, מלבנון ומן הפליטים היושבים סביב גבולות מולדתם השדודה.

ד. אין זו הפעם הראשונה, וניסיון דומה כבר עשו הישראלים ב-13.11.1964, אז גינו יושב-ראש מועצת הביטחון והמשתתפים בדיון את ישראל על פעולתה.

ה. סוריה כבר הודיעה – והיא שבה ומודיעה – שאין היא אתראית לפעולותיהם של הארגונים הפלסטינאים החותרים לשוב אל מולדתם.¹⁴⁰ אין היא המדינה היחידה שיש לה גבולות שביתת נשק עם ישראל. לו היו כוונותיה של ישראל שהורות היה עליה לפנות אל ועדת שביתת הנשק סוריה-ישראל, שהיא הגוף המוסמך לדון בכך. אבל הגוף הזה משותק מכיוון שישראל מתרימה אותו.

ראוי לציון אזכורה של פעילות פת"ח בתזכיר הסורי; מצד אחד הסורים מנערים את חוצנם מן האחריות לפעולות הארגונים הפלסטינאים ואף רומזים שהפדאיון עשויים לבוא ממדינה ערבית אחרת, ומצד אחר אין הם יכולים למנוע את הפלסטינאים מן המאבק 'לשוב אל מולדתם'. גישה זו אפיינה את קו ההסברה הסורי באותה תקופה בשאלת פעולות פת"ח וארגונים פדאינים אחרים.

יש לציון שבאגרת אל מועצת הביטחון חסרה פסקה שהופיעה בנוסח התלונה הסורית לוועדת שביתת הנשק סוריה-ישראל, ובה הדגישה סוריה שהתוקפנות

138. דברי פרשנות ברדיו דמשק, 14-15.7.1966; אל-תורה, 15.7.1966.

139. רדיו דמשק, 14.7.1966.

140. רדיו דמשק שידר ב-15.7.1966 הודעה מטעם מפקדת אל-עצפה (הזרוע הצבאית של פת"ח) על פעולותיה בשטח ישראל.

הישראלית' אירעה בשעה שסוריה עשתה מאמצים לרפות את המתיחות בגבול. השמטת הפסקה מן התזכיר הזה מובנת כשמדובר באיגרת שהופצה בעולם הערבי ובזירה הפנימית הסורית. המשטר ביקש שלא להיראות כאילו הוא משתתף במאמץ להרגיע את המתח בגבול עם ישראל על-ידי נכונותו להגיע לכלל הסדר על עיבוד השטחים באזורים המפורזים, כפי שנמסר לישראל במגעים שהתנהלו באותה תקופה באמצעות ראש משקיפי האו"ם, הגנרל רול, וכפי שהדבר בא לידי ביטוי בתלונתם של הסורים לוועדת שבתת הנשק.

לסיכום הסעיף הזה יצוין שמאז נובמבר 1964 ועד ספטמבר-אוקטובר 1966 פילסו הסורים תוואי שאורכו 38 קילומטרים, והחלו בחפירת תעלה באורך שלושה קילומטרים בקירוב. עד התקרית של 14.7.1966 נמשכו עבודות ההטיה בסוריה כמעט ברציפות למרות תקריות האש, ולאחר כל תקרית עברו הסורים לעבוד בקטעים חדשים, מרוחקים יותר מן הגבול. בשל פעולת מטוסי חיל האוויר ב-14.7.1966 הופסקה העבודה לזמן מה וחודשה במחצית השנייה של אוגוסט 1966, אבל בקצב כמעט חסר משמעות. בעבודות פילוס התוואי הועסקו בשנת 1965 עד חמישה דחפורים, ומחודש פברואר 1966 עד שבעה דחפורים, ומראשית יוני 1966 - עד תשעה דחפורים.

ביצוע תוכנית ההטיה בירדן: תוכנית הירמוך

קשה לדבר על תוכנית ההטיה הערבית בתחומי ירדן, מפני שכאן מדובר למעשה ב'תוכנית הירמוך' המקורית שתיכנו הירדנים כדי להשקות כחצי מיליון דונם בבקעת הירדן על-ידי הטיית מי הירמוך וניצול מי היובלים בבקעת הירדן ומי התהום. אלה עיקרי תוכנית הירמוך:

- א. סכרי איגום ואגירה על הירמוך (סכר מחייבה וסכר מקריין) ועל יובלי הירדן משני עבריו.
- ב. תעלות ראשיות לאורך הירדן משני צדיו וכן רשת תעלות צדדיות לחלוקת המים.
- ג. תחנות לשאיבת מי תהום.

הירמוך הוא היובל הגדול ביותר של הירדן בין הכינרת לים המלח. אגן הניקוז שלו משתרע על פני 7250 קילומטרים רבועים, רובם בסוריה ומקצתם (1410 קילומטרים רבועים) בירדן. עיקר מימיו של הירמוך בקיץ מקורם במעיינות מזיירב (למעלה מ-3.7 מ"ק בשנייה), הנובעים ברמה הסורית מצפון למפל תל שהאב. מכאן הוא זורם מערבה עד מקריין (מפלס 80 מטרים), שם נפגשים ומתאחדים מקורותיו הראשיים. ממקריין ועד השפך אל הירדן (מפלס 202 מטרים) הוא זורם באפיק צר, נמוך ב-300 מטר מן הרמות שהוא מנקז. על חלקו הצפוני של אגן הניקוז של הירמוך יורדים 600-1000 מילימטרים של גשם בשנה. הנתונים האלה קובעים את משטר הורמה של הנהר, שבחורף אפיקו מלא מי שטפונות ואילו בקיץ מימיו מועטים. בימות הגשמים (מאוקטובר עד אפריל) עולה ספיקתו ומגיעה לשיאה בפברואר, ומכאן היא שבה ויורדת כל חודשי האביב והקיץ (ממאי עד ספטמבר).

בשנת 1958 החלו הירדנים לחפור תעלה שאורכה 70 קילומטרים לאורך הגדה המזרחית של הירדן. תעלה זו תוכננה לספיקה של 10 מ"ק בשנייה והושלמה בשנת 1963. התעלה היתה חלק מתוכנית העיור המזרחי ולא נכללו בה אז מתקני איגום ומפעלי חשמל.

ירדן הגישה את תוכנית הירמוך לוועידת הפסגה הערבית הראשונה בתור שלב ראשון בביצוע התוכנית הערבית הכוללת להטיית יובלי הירדן, וכבסיס להטיית הבניאס והחצבאני דרומה בשלב מאוחר יותר. במסגרת זו אמורים היו הסכרים שיוקמו על הירמוך לקלוט את מי הטיית הבניאס והחצבאני, ובלעדיהם יורמו כל המים המוטים באפיק הירמוך ויחזרו אל הירדן מדרום לכינרת. בשלב ראשון תוכנן להקים את סכר מח'ייבה, לבנות סכר מאגר במקדיין ולהגביה את דפנות תעלת העיור. כשהציגה ירדן את התוכנית לאישורה של ועידת הפסגה הראשונה ביקשה להשיג שני יעדים:

א. הכרה מצד מצרים ושאר מדינות ערב במפעל שהושמץ בעבר בשופרות התעמולה של מצרים בתורת מעשה בגידה באינטרסים הערביים. ירדן קיוותה לא רק שמפעל המים שלה יזכה לתואר 'מפעל לאומי ערבי' אלא אף ישמש הוכחה למילוי חובתה וחלקה במאבק נגד המוביל הארצי של ישראל.

ב. תמיכה כספית של מדינות ערב בתוכניות האיגום של הירמוך הדרושות להשלמת המפעל.

ואמנם בוועידת הפסגה הראשונה הוכרו מפעלי ההשקיה הירדניים לחלוצי תוכנית ההטייה של מקורות הירדן, וכל הפעילות הקשורה בהמשך פיתוחם הועברה לפיקוח 'הרשות הערבית להטיית יובלי הירדן'. ואולם למעשה לא נדרש מירדן עצמה לחרוג מתוכנית ג'ונסטון, ושילובה של תוכנית המים הירדנית בתוכניות להטיית יובלי הירדן בא לידי ביטוי בעיקר בנכונותם של הירדנים לקבל את עודפי המים המוטים אל סכר מח'ייבה ולהשקיע את הממון הערבי בתוכנית ההשקיה שלהם.

מכאן שבלא תוכנית ההטייה בסוריה ירדן אינה אלא ממלאת את חלקה בתוכנית המוסכמת גם על ישראל, כלומר רק אם תשולב התוכנית הירדנית במפעלי ההטייה בסוריה תוכל ישראל לראותה כאילו היא מכוונת נגדה. אבל בסופו של דבר לא נזקקה ירדן לעמוד במבחן הזה. ועידת הפסגה הערבית השנייה אישרה הקצבה של 10 מיליון ו-250 אלף לירות סטרלינג להקמת סכר מח'ייבה, והסכר נקבע להיות בשלב 'העבודות המידיות' ותואר כ'מפעל חשוב ביותר'.

וזה היה מצבה של התוכנית הירדנית במרס 1966:

א. תעלת העיור המזרחי: מוליכה מים למרחק של 70 קילומטרים, מעדסיה ועד ואדי זרקא. ספיקתה הוכפלה בקטע שאורכו 37 קילומטרים ל-20 מ"ק בשנייה. הוחל בעבודה בקטע הנותר כדי להאריכו עוד בשמונה קילומטרים עד תעלת הבטון שבואדי זרקא.

ב. סכרים: העבודה בסכר מח'ייבה החלה ב-25.5.1966 והסכר אמור היה לאגור 200 מיליון מ"ק. העבודה על ארבעה מבין 8-10 סכרי היובלים המזרחיים עמדה לפני סיומה.

לסיכום הסעיף הזה אפשר לומר שניצול מי הירמוך ושאר יובליו של הירדן הזורמים בשטח ירדן לצורך השקיית בקעת הירדן ובניית סכרי אגירה ואיגום עלו בקנה אחד עם תוכנית ג'ונסטון. אילו היה סכר מחייבה קולט מים שהוטו מן הרקאד שבסוריה היתה בנייתו בגדר פגיעה בישראל. ברור ששאלת חלוקת המים בין ירדן לישראל גם לאחר בניית סכר מחייבה היתה שאלה של הסדר מדיני בין שתי המדינות.

בסופו של דבר, בהיעדר כל התקדמות בביצוע תוכנית ההסיה הערבית, היתה ירדן הנהנית העיקרית מן התוכנית. היא ביצעה את חלקה במימון ערבי ובלי הסתבכות צבאית ומדינית לא עם ישראל ולא עם ארצות ערב. את תוכנית המים שלה הוציאה ירדן אל הפועל בהסכמה שבשתיקה מצד ישראל, והיא נמנעה מכל הריגה מתוכנית ג'ונסטון. הסכמה זו הוסיפה לשרור בין ירדן לישראל משנות ה-60 ועד שנחתם הסכם השלום ביניהן, ובמסגרתו הוסדרה מחדש חלוקת מי הירדן והירמוך בין שתי המדינות.

סיכום

האסטרטגיה הערבית שאושרה בוועידת הפסגה הערבית הראשונה כדי לסכל את תוכנית המוביל הארצי עליידי הטיית יובלי הירדן ובתוך כך להכין את צבאות ערב להגנה על עבודות ההסיה, האסטרטגיה הזאת נחלה כישלון חודשים אחדים לאחר ועידת הפסגה הערבית השנייה, שבה ניתן האות להתחלת עבודות ההסיה. הכישלון נבע בעיקר מעיתוי התגובה הישראלית הצבאית, שנועדה לפגוע בעבודות ההסיה ולגרום להפסקתן. בניגוד להערכת מפקד המפע"ם (ומנהיגי ערב) בוועידת הפסגה השנייה הגיבו הישראלים עם תחילת העבודות ולא בסיומן או סמוך לסיומן. התגובה הישראלית במרס ובמאי 1965 העמידה את העולם הערבי, לרבות מצרים, סוריה ולבנון, לפני החלטה קשה:

א. תגובת ישראל הוכיחה למדינות ערב שישראל נחושה בדעתה למנוע את ביצוע עבודות ההסיה, ואפילו להפעיל לשם כך את חיל האוויר שלה גם אם המצב עלול להידרדר לעימות צבאי בהיקף רחב.

ב. מצרים, שהכתיבה את האסטרטגיה הערבית בנושא המים, לא ראתה בתגובה הישראלית נגד עבודות ההסיה בסוריה עילה למלחמה כוללת עם ישראל, ולהערכתה לא היו הערבים מוכנים למלחמה שכזאת. הערכה זו התחוקה עוד לנוכח העליונות שהראה חיל האוויר של צה"ל בתקריות שפרצו בגבול סוריה. מצרים ראתה בתקריות האלה עניין מקומי הנוגע לסוריה לבדה ולא עניין שמחייב תגובה ערבית כוללת ובעיקר תגובה מצרית כפי שדרשה סוריה.

ג. לבנון נקלעה אל בין הפטיש הערבי (המצרי-סורי) ובין הסדן הישראלי, ולכן נוסף גם לחצן של מדינות המערב להימנע מהשתלבות בתוכנית ההסיה הערבית. יתר-על-כן, הנשיא ומנהיגי הנוצרים חששו מפני הסתבכויות צבאיות עם ישראל ומפני הסתבכות מדינית עם העולם הערבי בכלל ועם נאצר בפרט. בין כך ובין כך עלול

להיפגע 'האיזון העדין' שעליו נשען המשטר הפוליטי בלבנון, ו'שאלת פלסטיין' עלולה להיעשות סלע המחלוקת בריב העדתי הפנימי; המוסלמים במדינה נטו להשתלב בקונסנזוס הערבי ולכן ביקשה לבנון שלא לתרוג מן הקונסנזוס הזה, אבל הסתייגה מהחלטות הפסגה הערבית בנושא הטיית יובלי הירדן וההשתלבות במפע"ם. פעולות ישראל נגד עבודות ההטייה בסוריה סייעו בידי הנשיא חלו לשכנע את נאצר ואת העולם הערבי בצורך להקפיא את העבודות להטיית הוואזני, גם אם לא באורח רשמי, אף-על-פי שישראל הכירה את קשייה של לבנון וידעה על הפסקת העבודות ביוני 1965.

ד. המפקדה הערבית המאוחדת (מפע"ם), שהוקמה כדי לדאוג להגנת עבודות ההטייה, לא עמדה במבחן מילוי משימתה במהלך 1965, הן בשל עיתוי התגובה הישראלית והן בשל היעדר יכולת אויביקטיבית לעשות זאת. כשלונה להכין את צבאות ערב למלחמה נבע מהיעדר אמון בסיסי בין מדינות ערב, בייחוד בין מצרים לסוריה, ומן החשש מפני התערבות בענייניהן הפנימיים. המפע"ם לא היתה למטה צבאי אופרטיבי המפקד על יחידות צבאיות ערביות ויש לו סמכות להזיז כוחות מזירה לזירה. בדוח שלו לוועידת הפסגה השנייה (בספטמבר 1964) הציג עלי עמאר, מפקד המפע"ם, תוכנית פעולה מלאה לחימוש ואימונם של צבאות ערב. לדעתו דרושות שלוש שנים כדי להכין את צבאות ערב להגנה מפני יוזמה התקפית ישראלית, ובלבד שמדינות ערב יעמדו בלוח הזמנים של תוכנית ההתעצמות שקבע.¹⁴¹ אך 'במקום לפקד על צבאות, היתה [המפע"ם] לגוף המזרים כספים והעוסק בנושאים לוגיסטיים', בהחלפת מידע ומודיעין על צבאות ערב וישראל, במימון עסקות נשק והכנת תוכניות אימון והדרכה. לבסוף הציג עלי עמאר במועצת ההגנה הערבית (בינואר 1967) לפרק את המפע"ם או להשעות את פעילותה.¹⁴² סוריה עצמה תרמה לכשלונה של המפע"ם, למשל כשהחתה את הדרישה להציב כוח אווירי מצרי בשטחה ודרשה שהכוח יועמד בפיקודה, מפני שחששה מפני מעורבותו של הכוח הזה בפוליטיקה הפנימית.¹⁴³ המפע"ם 'לא השיגה שום הישגים במובן המעשי והביצועי'.¹⁴⁴ על רקע זה נקרעה מפלגת הבעת' הסורית בין מחויבותה לעמדותיה הרדיקליות המוצהרות (למנוע בכוח את הפעלת המוביל הארצי) ובין חוסר יכולתה להוציא את האסטרטגיה הזאת אל הפועל בשל היעדר יכולת צבאית ותמיכה מדינית וצבאית מצד מדינות ערב. 'החלטות מפלגת הבעת' התאפיינו בהישגים בתחום התאורטי ובמחדלים בתחום

141. מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 294; הית'ם אליכילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 264–265; אחמד אלי-שוקירי, עלא טריק אל-הזימה, עמ' 266–268. שוקירי מצטט דוחות של עמאר, מפקד המפע"ם, לוועידת הפסגה השלישית.

142. מחמד שית ח'טאב, אל-והדה אל-עסכריה אל-ערביה, ביירות 1969, עמ' 81–96; אל-אהראם, 27.1.1967; ראה גם ג'וזף אבו ח'אטר, ליקאאת מעא ג'מאל עבד אל-נאצר, ביירות 1971. ג'וזף אבו ח'אטר היה שגריר לבנון במצרים.

143. מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 301.

144. הגנרל מחמד פווי, מוד'כראת: חרב אל-ת'אלת' סנוואת 1967–1970, ביירות 1987, עמ' 47. הגנרל פווי היה שר המלחמה של מצרים.

הביצוע'.¹⁴⁵ הערכה זו של הישגי הוועידה הלאומית השישית של מפלגת הבעת', מפי פעיל בכיר במפלגה (באוקטובר 1963), כוחה יפה גם להחלטות הבעת' בסוגיית הטיית מי הירדן על-ידי ישראל והפעלת המוביל הארצי. אין תמה אפוא שבסופו של דבר דבקה סוריה בקונסנזוס שהוסכם בפסגה הערבית, אף-על-פי שגם אחרי ועידת הפסגה השלישית המשיכה 'על אחריותה' בפעולות ההטיה הרחק מגבול ישראל ובקצב אטי עד מאוד. בשל נחיתותה הצבאית, בייחוד באוויר, ובשל היעדר גיבוי מצד מצרים, נזוהרה סוריה שלא לדרדר את המצב בגבול עד כדי עימות כולל והשתדלה שלא לחרוג ממינימום של תגובה על פגיעות צה"ל, ולעתים אף נמנעה מכל תגובה והרחיקה את העבודות מן הגבול. ואמנם הפיקוד הסורי הקפיד שכל ירי בתגובה על פגיעת צה"ל באתרי עבודות ההטיה ייעשה רק באישור הדרג הבכיר בתזית, כדי למנוע הידרדרות לא מבוקרת בגבול. הנהגתה של סוריה היתה נתונה אפוא במצב תמידי של תסכול מ-1964 ועד מלחמת ששת הימים בכל מה שקשור בפתרון הסכסוך בכלל ובסוגיית המים בפרט. גם מצרים והעולם הערבי כולו היו שותפים לתסכול הזה, בשל כשלונם בהתמודדות עם האתגר החמור ביותר שעמד לפניהם בשנים 1959-1967 בתחום המאבק נגד ישראל. סוריה מצאה נחמת מה בתמיכתה בארגון פת"ח, שהחל לבצע פעולות חבלה נגד ישראל בינואר 1965 (פעולתו הראשונה היתה נגד המוביל הארצי), בבחינת צעד להגשמת תפיסתה בדבר 'מלחמת השחרור העממית' נגד ישראל.

השאלה היא אם כשלוננו זה של העולם הערבי במאבקו נגד ישראל בזירת המים, ובייחוד תסכולה התמידי של סוריה, תרמו להידרדרות של העולם הערבי למלחמת ששת הימים - להערכתנו התשובה היא חיובית.

145. נצי"ל חזב אל-בעת' אל-אשתראכי עבר מואתמראתהי אל-קוומיה 1947-1964, ביירות 1971, עמ' 254, מבוא מאת העורך לדוח על הוועידה הלאומית השביעית של מפלגת הבעת', פברואר 1964.